

5724

5725

103

ՍՆԻ ՕՐԵՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԷՋ

ԴՐՈՒԱԳՆԵՐ ՀԱՅԱՋԻՆՋ ՍԱՐՍԱՓՆԵՐԷՆ

ԳՐԵՅ՝ ԱՆՆԻՎ ԹՈՎՄԱՍԵԱՆ

1915 աշիւնոտ տարին մայիսի սկիզբն էր:

Գարնան վերջին ամիսը, յաւերժահաբսի սը պէս, նազանքով կը հաւաքէր իր փէշերը: Հայաստանի լեռներն ու ձորերը պճնուած էին բիւրազան ծաղկներով: Յօրդառատ եփրաաը կը սահէր հանդարտ լսւռ ու ստախոհ, կը սահէր շարունակ, իր ուրաշաներուն մէջ պահելով անլուր զուլուսի սեւ գաղանիքները:

Գարնան անուշ գեփիւռը կը խաղար եփրատի ափերը եզերող ուռենիներու ճիւղերուն հետ, որոնց տառերներուն տակ կը հանգչէին երբեմն յագնած ճամբորդները:

Բնութեան այս խայտանքը հայուն համար չէր սակայն. անոշ վիրաւոր սիրտը, կը աքար, կը աքար շարունակ հաղար ու մէկ ցաւերով, հաղար ու մէկ կսկիծներով ընկճուած:

Անոր համար չէին բնութեան թովիչ հրապոյրն ու գեղեցկութիւնը. ան չէր կրնար ներդաշնակուիլ նոյնանալ բնութեան թովչանքին հետ:

Անմխիթար սուգի և անլուր վիշտերու սկիզբն էր այս Մայիսը երգչկալի հայ ընտանիքներուն համար. որոնք զրկուած էին համալխարհային չորաշուք պատերազմի առաջին օրերէն իսկ ղինուորական տաք իրք ունեցողներէն: Հայի ը տուած էին իրենց լա-

16565

օտկները, հարցներ իրենց ամուսիններն ու եղբայրները, իսկ մայրեր՝ տարիներով մեծցուցած իրենց հոգեհատորները: Անոնք ղրկուեցան պատերազմի դաշտը, որպէս լզի թափեն իրենց արիւնը իրենց դահիճներուն համար:

Հայ կինը սինակ մնացած՝ կ'աշխատէր դարձեալ վառ պահել իր տան ճրագը. ան խնամելու հակառակ անհայր ձգուած գաւազները, կը տքնէր գիշեր ու ցօրեկ, կը ջանար ամուր լմնալ որպէս զի կարողանայ ապրիլ իր ձագուկներուն հետ և իր պատուով. ա՛ն կը յուսար որ վաղ թէ ուշ պիտի վերադառնայ իր սիրելին, սրբելու համար արցունքը իր աչքերուն:

Հայ կինը շուտով ընտելացաւ իր ճակատագրին հետ ու սկսաւ պահել իր տունը առանց աղամարդու:

Ան կրցաւ պահպանել հայ ընտանիքին աւանդական սրբութիւնը, առնէն ներս. ան հաւաքեց իր շուրջը ընտանիքին մնացած անդամները մեծէն մինչև փոքրը, ձեռք տաւ իր տան կառավարութիւնը, սպասելով սիշտ իր աղամարդու վերադարձին:

Ձուր սպասում:

Ամէն օր կը բերէ իր հետ նոր ցաւեր աւելի դառն, աւելի հեղձուցիչ: Փոփսուքներ կը շրջին ամէն կողմ, ամէն տունէ ներս, ու ամէն սարդու մէջ: Զսպուած լուծիւնը կապարի պէս կը ճնչէ հասարակութիւնը: Օրուան քաղաքական անցուղարձեքը գողտի կը մնան ժողովուրդէն, հայ գիւղացին ալ չերևար քաղաքին մէջ. երթանկը դադրած է այլևս. թիւրքերը միայն ուրախ են և զուարթ: Ինչո՞ւ սակայն: Իւրաքանչիւր հայ կը տանջուի սև ու չարաշուք միտքերով: Փոփսուքները կամաց կը վերածուին շշուկներու: Վերջապէս ժողովուրդը կը տարածուի ամբողջ հայ թաղերը...

— Քաղաքէն կէս ժամ հեռաւորութեան վրայ կը գտնուին հայ աքսորականներ, տեղահան եղած Կարինի շրջակայ գիւղերէն ու ձգուած անտէ՛ր, անպաշտպան, յարաբերութենէ զուրկ. չաքսորուած հայերուն հետ, անօթի, ծարաւ ու մերկ վիճակի մէջ:

Քաղաքին հայկական մասը սուգի մտած է արդէն: Կարգ մը հայեր դիմումներ կ'ընեն կառավարութեան հաց հասցնելու աքսորեալներուն:

Ի զուր:

Ոչ մէկ թիւրք կը լսէր հայուն խնդիրը: Պաղանի յարաբերութիւն հաստատել կարելի չէր: Եւ այդ դժբախտները ձգուեցան իրենց սև ճակատաշէրին:

Աքսորուածներուն վիճակը օրէ օր անտանելի կը դառնար: Անոնցմէ էն ճարպիկներն ու յանձնագները, ա՛մէն վտանգ աչք տաւ, գիշեր ատեն քաղաք կը փախչին հաց ճարելու իրենց քաղցած ստամոքսներուն համար: Սակայն բոլորն ալ կը ձերբակալուէին ոստիկաններէն ու կը տաքուին պահականոց: Այդ անիծեալ շէնքին մէջ քանի՛ քանիներ տաքուեր էին, այլևս չվերադառնալու պայմանով: Այդ արիւնշատ օրերուն բաւական էր անգամ մը իյնալ թուրք ոստիկանի մը ձեռքը: Անկէ յետոյ ենթակային կրեւիք տանջանքները երեւակայն իսկ անկարելի է:

Փողոցները լնցուն էին ծնծուած, արիւնլուաւ, կիսապեռ հայերով: Անոնց մէջ կային նոյնպէս տաքուող գիւղացիներ, որոնք գաղտնաբար յանդգներ էին քաղաք փախչիլ, պատառ մը չօր հացի կամ կաթիլ մը ջուրի համար, թշնելու համար ծարաւէն պապակող հիւանդի մը չօրցած շրթունքները:

Գիւղին ճամբան խիստ հսկողութեան տակ առնուած էր ոստիկանութեան կողմէ, ճանձ մը իսկ չէր

կարող թուլի գիւղէն քաղաք կամ քաղաքէն գիւղ:

Հազիւ քանի մը օր մնացած էր մայիսէն, երբ ելաւ կուսակաւարչին հրամանը նախ՝ քաղաքին մէկ քանի հայ ընտանիքներուն մօտին: Կառավարիչը, (որուն անունը պիտի տամ լեւոյ) խիստ կերպով կը հրամայէր, որ մէկ օր պայմանաժամով, հեռանաւ քաղաքէն այն հայ ընտանիքները, որոնց անունները նշանակուած էին ոստիկանութեան սե. ցանկին մէջ:

Առաջին առթիւ կառավարչատուն կը կանչուի Երզնկացի հայերու ներկայացուցիչ համարուած Սարգիս էֆ. Տէր Ստեփանեան, որուն կը հրամայուի ձգել իր տունն ու տեղը ու հեռանալ անսիջապէս: Ս. Ստեփանեան կը խնդրէ զոնէ մէկ երկու օր միջոց տալ իրեն, սակայն հրամանը անողոք էր ու անդառնալի:

Թիւրք բարձրաստիճան պաշտօնեաներու և անոնց հանրմներուն ծանօթներուն ծանօթ հայ դերձակուհի մը, Տիկ. Աննիկ Փափաղեան, ընդի Պոլսեցի, կը ներկայանայ փաշային խնդրելու համար, որ Տէր Ստեփանեանի միջոց տրուի, մինչև օր իր ամուսնացած աղջիկը, որ ծննդաբերութեան հետեանքով անկողին ինկած էր նոյն օրը, քիչ մը կազդուրուի:

Փաշան օր մօտէն կը ճանչնար Տիկին Աննիկը, իբրև իրենց տան դերձակուհին, գոռուով կը յարձակի անոր վրայ, խեղճ կինը յուսախաբ, դուրս կ'ելլէ փաշային տունէն: Փ. շան վայրկեան մը սեղմացած ետ կը կանչէ Տիկ. Աննիկը և դաժան դէմքը դէպի պատը դարձուցած կը հրամայէ անոր. «Գնա՛, ըսէ այդ Սարգիսին, որ այսօր սիւսին սիջոց ունի. եթէ իմանամ թէ հոս է դեռ, վաղը առտու թող վստահ ըլլալ, որ կրօնի պիտի տամ զինքը, իր ամբողջ ազգականներով»:

Տէր Ստեփանեան ճորահատ, ճաճալ կ'ելլէ մայիս 20ի սիրեկին, իր տմբողջ ազգականներուն հետ մէկտեղ, որոնց մէջ կը գտնուէր նաև իր մէկ հաւերկ աղջիկը. պ. Եղիշէ Ասեկեանին կինը, որ օր մը առաջ զաւակ մը ունեցած էր:

Հիւանդ Վարդենին կը դրուի ձիու մը վրայ իր գիրկն ունենալով հայրազուրկ և մէկ օրուա՝ փառքիկը: Իր հայրը, քանի մը օրեր առաջ, գիշերանց առնուած էր իր տունէն, և տարուած քաղաքէն մէկ օր հեռու տեղ մը, ուր խեղդամահ ձգուած էր ջուրը:

Երզնկայի հայերուն համար սկսած էր արիւնատաղերգութիւնը: Նոյն կիրակին, առտուն կանուխ, մատուցուեցաւ վերջին պատարագը հայ եկեղեցիին մէջ, որուն դրան առջև զոհեր կը կտրէին զժառանգ հայ կիները:

Ուրիշ ճար կա՞ր միթէ: Վերջին յոյսը կը մնար Աստուած, որ խուլ կը մնար հայ մայրերու սրտակեղծ հեծեռանքներուն:

Բարեպաշտ կիներ, ծերունիներ կաղօթէին իրանց ամբողջ թափուլը, կը թրջէին եկեղեցիին քարերը իրենց արցունքներով:

Շատեր անկէ դուրս չէին ելլեր օրերով, գլուխին կը զարնէին գետնի քարերուն, ուժգին կը ծեծէին անոնց հիւժած ու մաշած կուրծքերը, մոմ կը վառէին Աստուածամօր պատկերին առջև, բայց զոհն ու աղօթքը անզոր եղան բռնել սփրաքործ ձեռքը և փրկել ղիրենք անլուր եղեռնէն:

Նոյն օրը Երզնկացի Տէր Մեսրոպ քահանայ վերջին հալորդութիւնը կուտար ժողովուրդին, իսկ վարդապետը (Միննի գիւղէն, անունը կուտամ յետոյ) իր վերջին քարոզը կը կարդար ժողովուրդին, ըսելով:

«Օրհնեալ ժողովուրդ, մեզի վիճակուած է տանջանք, հալածանք, փորձանք, տարագրութիւն, պէտք է տանինք այս բոլորը հաւատքով և առանց յուսահատելու: Այսպէս է եղեր Աստուծոյ կամքը, քաջ մնանք վտանգին առին, հասրերութեամբ տանինք մեր խաչը, ինչպէս Քրիստոս տարաւ իրենը մինչև Գողգոթայի գլուխը:

Հոն ճանապարհին, մեծ է Աստուծոյ զօրութիւնը, հոն ձեր հաւատքը պիտի փրկէ ձեզ, թշնամիին ծրագիրը չպիտի իրականանայ, ու դուք վերջապէս ձեր հաւատքին ուժովը պիտի իրականացնէք ձեր բոլոր երազները:

Հո՛ն, եկեղեցիին մէջ կը մտածեմ երկար ու կուրծքս կ'ուռի վիշտով ու զայրոյթով: Կ'աշխատիմ վերլուծել վարդապետին խօսքերուն իմաստը: Վարդապետին համբերութեան այդ քարոզները լսած էր հաւ ժողովուրդը դարեր շարունակ: անո՛ր լըսած էին թէ իր տանջանքները արդիւնք են իր սեղաններուն, թէ Աստուածն է կամեցեր, որ հայը սորթուի թուրքին դանակովը, թէ սուրին չպէտք է պատասխանել սուրով:

Կը սկսիմ տեսլ, այդ արիւնքաւ վայրկեանին, քարոզիչ վարդապետը: Կ'ուզեմ բզիկ բզիկ ընել անոր կրօնաւորի սքեմը, որ խորհրդանշանը եղած է լուռ ու կրակօրակաւ համակերպութեան:

Կը խորհիմ ու հարց կուտամ ինքնիրենս թէ՛ աւելի լաւ չէ՞ր ըլլար արդեօք եթէ մեր առաջնորդներն ու քարոզիչները սորվեցնէին հայ ժողովուրդին հերոսական մահը և նահատակութիւնը: Լաւագոյն չպիտի ըլլար արդեօք եթէ մեր վարդապետները փոխանակ ճշմարտութիւնը ու աղօթողներ պատրաստելու, աշխատէին ներշնչել հայ ժողովուրդին մարտական

ողի և դիմադրական կորով, օրպէս զի ան կարողաւար ցոյց տալ իր բռնեցը, իր անազօրոյն դահիճին, փոխանակ երկնցնելու իր վիզը անոր սուրին:

Ի դուր կը սպասեմ, ժամերով, որ վարդապետը իր քարոզի ընթացքին արտասանէ վրէժի բառ մը, յուսահատական ժողովուրդին, սորվեցնել անոր թանկ ծախել իր կեանքը թշնամիին:

Ժամերգութեան աւարտումէն յետոյ, կիները հաւաքաբար դիմեցին կառավարչինը կոչ ընելով անոր խղճին, ոչ խնայէ իրենց, աւելցնելով թէ հաւ կառակ պարագային կը նախընտրեն մեռնիլ իրենց հայրենիքի հողին վրայ, քան թէ հեռանալ անկէ:

Սակայն կառավարիչը ոչ միայն քաղ կը կարի եղած խնդրանքին ու աղաչանքին առջև, այլև կը հրամայէ վառել հաւաքուած հայ կիները: Եւ անա թէւր լպիրշ օստիկաններ կը խուժեն կիներու հաւաքավայրը, կը ծեծեն զանոնք ձեռքով, ոտքով ու խարաղանով: Կիներէն մէկը, տիկ. Մաննէ Թահսիզ-ճեան, եղած նոյապետութեան ուշաթափ, օալլի մը վրայ դրուելով տուն կը փոխադրուի կիսամեռ վիճակի մէջ: Իսկ միւս կիները օստիկանապետին հրամանով կ'առաջնորդուին գետեզրը, ուր մէկ քանիին թևէն քաշկռակելով կը փորձեն ջուրը նետել:

Այդ ալ չօգտեր: Ոստիկանապետը կը սկսի կեղծ կարեկցութեան խօսքեր ընել խոշտանգուած հայ կիներուն, կարգ մը թելադրանքներ ընելով անոնց:

«Դուք չիներդ» ընդհանրապէս է՛ն քիչ մտածողներ էք, կ'ըսէ թիւրք օստիկանապետը. դուք կը յանդգնիք դէմ երթալ փաշային հրամանին, դուք չէ՞ք գիտեր թէ Վանի մէջ ձեր հայերը թագաւորութիւն կ'ուզեն, լիաճանապետութիւն մը չէ՞ այս մեր Օսմանեան պետութեան դէմ:

Հայտէ՛, գացէ՛ք, լաւագոյն է ձեզ համար հը.
նազանդիլ ձեր թագաւորի և փաշայի հրամաններուն:
Մեռէ՛ք, երբ մեռնիլ ուզեն անոնք. ապրեցէ՛ք, եթէ
անոնք ուզեն որ դուք ապրիք»:

Խնդճ կիներ, ինկած փողոցէ փողոց, դռնէ
դուռ, խռնուած կառավարութեան պաշտօնատեղերուն
առջև, գետերու եզերքները, սիշտ սպառնալիքներու
տակ, յօւտահատ ու ընկճուած խորագանի անգութ
հարուածներուն ներքև, գալիք ահաւոր վտանգէն
սարսափահար, շատերը անօթութենէ նուաղած կ'ող-
բան իրենց սև ճակատագրին:

Փաշայի հրամանը անդառնալի էր: Եւ ճամբայ
կը հանուի Նրդնկայի տարադիրներու առաջին կարա-
ւանը:

Կ'անցնի սև ու ահարկու դիշերը:

Արշալոյս է:

Հորիզոնը ծածկուած է արդագոյն ծուէններով,
որոնցմէ անցնելով արևուն թոյլ ճառագայթները, կը
լուսաւորեն քաղաքը, որուն համար քողաշկուած կը
մնան գիշերուան սև դաղաւորները:

Քաղաքին անդառնակցութիւնը վշտաբեկ ու
անքուն, սարսափով կը լսէ առաւել կանուխ կիներ-
բուն ճիչերը և անոնց լաց ու կոծի հեծեծանքները:

Թշնամիին սիրտը ապառաժ կտրած է: Բարձ-
րացող ճիչերն ու հեծեծանքները աւելի կը բորբոքեն
անոր մոլեռանդութիւնը. թիւրքը դործի վրա է, իբ-
բոլոր սարսափներով. յիսնապետ Սիւէյման, իր
պաշտպօղով ընկերներով կը մտնէ շատ մը տուներ
և կը հրամայէ քանդել զանոնք: Անկողինէն դուրս
կը քայլէ բազմաթիւ արերը և հրացանը կուրծքերնին
ուղղած՝ կը պահանջէ անոնց իւրաքանչիւրէն 90—100
ոսկիի գուսար մը:

Բայց ոսկիից գտնեն խեղճերը այդքան դրամ:

Պատերազմը արիւնքամ ըրած էր զիրենք և ունե-
ցածնին յախճակուած: Անկարելի էր վճարել պա-
հանջուած գուժարին նշնխակ կէտը: Կը սկսի խոշ-
տանգումի սարսափելի արարողութիւնը. սոսկալի
ծեծին տակ կ'անզգայնանան շատերը: Ոստիք զա-
նալներով կը վիրաւորուին, սերիշներ ալ ուղղակի
բանաւ կ'առաջնորդուին:

Իսկ թէ ի՞նչ ըսել էր բանաւ այն ատեն հայու
մը համար. առիկա չի կրնար պտտկերացնել իմ
գրիչը, թողնելով զայն իւրաքանչիւր ընթերցողի
երևակայութեան:

Թրքական բանաւ... քանի՛ քանիներու գե-
րեզմանը եղաւ ան. շատեր մեռան հոն չղիմանալով
աջցաններով իրենց մարմնի միսերն ու եղունգները
փրցնելու սաղաթէլական տանջանքներուն, ուրիշնէր
ողջ ողջ արուեստան կրօնին մէջ, Շատերն ալ ան-
չընչացան իրենց արգելաբաններուն մէջ, որոնք ու
հրաւիրութենէ:

Կը մտնեն հայկական ուրիշ թաղ մը: Տուե՛ մը
դուրս կը հանեն անկողինէ երկու ամուսիններ, նախ
կը հարցուփորձեն իր կիսը թէ իր ամուսինը հնչուկ-
եա՞ն է թէ Դաշնակցական, ասէն գիշեր քիւպ
կ'երթար ասկէ տարի մը առաջ, և շատ դրամ կը
վճարէ՛ր կուրախներուն, թէ առմբերը իրենց տան
ո՞ր մասին մէջ պահուած են, ի՞նչ անսակ զէնքեր
ունին պահուած ևս չն:

Խեղճ կինը չուարած, դողդոջալով կը պա-
տախանէ յիսնապետին թէ ոչ սէկ բան չղիտէր
ինքը, թէ իր ամուսինը արհեստաւոր մըն է ու չէր
կրնար իր օրապահիկէն աւելի դրամ շահիլ զէնքի և
առմբի յատկացնելու համար:

Յիսնապետը կը հրամայէ իր ընկերներուն ծե-
ծել աղամարդը: Նրկապարդը շնչապառ գետին

կ'իյնայ խարազաններու անվերջ հարուածներուն տակ, սարսափահար կ'ընը կը փորձէ միջամտել, ազատելու համար իր ամուսինը, յիսնապետը կը հրամայէ կապել ոտքն ու ձեռքը ու ծեծել, խարազանի ու հրաշքանի կոթերու հարուածներուն տակ թշուառ կ'ընը կը վիժեցնէ իր զաւակը դահիճներու աչքին առջև ու կ'իյնայ շնչառաւ: Սիւլէյման յիսնապետը վերջացած համարելով իր գործը կը ձգէ այդ տունը ու կը հեռանայ:

Դրացիները տեղեակ բոլոր այս անցուդարձերուն, ոչինչ չեն կրնար ընել: Անոնցմէ օմանք, յիսնապետը և իր ընկերները հեռանալէ յետոյ, կը համարձակին դուրս ելել և կուգան դժբախտ կնոջ օդնութեան: Կը փորձեն բանալ դուռը, բայց չի բացուիր, կը զարնեն դուռը, ներսէն ոչ մէկ ձայն սաղայն:

Ասոնցմէ մէկը շերտ կը չմտնէ պատուհանէն, դուռը կը բանայ, և բոլորը ներս կը խուսեն:

Ինչ ազնաւոր և սրտաճմլիկ տեսարան: Թըշուառ կ'ընը դեռ կապուած վիճակի մէջ, քովը վիժած երախան, հազիւ կը բանայ կիսամեռ ուղեբերը, բայց չի կրնար ճանչնալ դրացիներէն և ոչ մէկը: Միւս սենեակին մէջ ինկած էր իր ամուսինը, դէմքը ևւ մարմինը սեցած ու արըւնլուայ, խօսելու անկարող վիճակին մէջ: Դրացիները կը մաքրեն արիւնը, բժիշկ չը կը փնտռեն, բայց ո՞րտեղէն գտնեն բժիշկը: Ու կիսամեռ այր ու կ'ընը կը ձգուին իրենց բախտին:

Կէսօր էր: Քաղաքին մէջ շատ քիչ մնացած այր մարդիկ, սարսափով տուն կը փախին շուկայէն: Կը հարցնենք խուճապին պատճառը, պատասխան չկայ անոնց քարացած չրթներուն վրայ: Սարսափը կղպեր է անոնց լերանները, գոյներն ժխտի:

Կարած, չեն կրնար օրօշել նոյնիսկ իրենց տան դռները: Հազիւ կաշիլ կ'ըլլայ ստանալ փախչողներէն հետեւալ պատասխանը.

«Քոյրն՛րա, կարեցէք աշխարհէն բւլոր յոյսերնիդ. այլևս փրկութեան ոչ մէկ ճառ չկայ մեզ համար: Մեր մեծերը աքսորեցին, այսօր ալ կ'աքսորեն մեր կրօնաւորները: Վաղը կարգը մեզ ամենուս է, ալ ազատոււմ չկայ այս անիծեալ դժոխքէն»:

Քաղաքին կառավարիչը իր քով կանչած էր ժամ մը առաջ, Առաջնորդական տեղապահը: Ինչպէս նաև Տէր Մեսրոպ և Տէր Ղեւոնդ քահանաները քաւի մը ուրիշ հայերուն հետ և առանց ուէ խօսքի, անոնց ձեռքերը հաւնուն կապած, յանձնած էր զանոնք ստիկաններուն: Ճանապարհին կը հանդիպիմ իրենց.

— Ո՞ր կը տանին ձեզ այսպէս, տէր հայր:

— Սեբաստիա, հազիւ մըմեջեց տէր Մեսրոպը:

Բոլորն ալ Խոսէր ու ընկճուած, կը հետեւէին ստիկաններուն, մտահոգ իրենց սպասող ճակատագրի մասին:

Քանի մը օր յետոյ եկող ճամբորդները յայտնեցին թէ քանի մը հայեր սթրթուած են էտիրնէի ճամբուն վրայ:

Մօրթուողները երեք կրօնաւորներն ու իրենց տարաբախտ ընկերներն էին:

Նոյն օրը բոլի տուններէն դուրս կը հանեն չաւ հինդ—կեց ընտանիքներ, որոնք կ'ըլլային երկօրոգ ողջակէզներ:

Այս դժբախտները 20—30 հոգիէ բաղկացած, ճամբայ կը հանուին Երզնկայէն, տարուելու համար Քէմախ, օր հազիւ 8—9 ժամ հեռու է քաղաքէն: Քէմախ եղաւ տարադիրներէն շատերուն քաւարուն և շատերուն ալ սպանդանոցը:

Քաղաքին սէջ մնացողները օրուան դէպքերէն ու երեւոթներէն ահ ու սարսափի մասնուած, կը քաջուն իրենց տունները ու կը թաղուին սև մառնումներուն սէջ: Այդ անէծքի օրերուն, կա՞ր արդեօք հայ մը որ դռնէ վայրկեան մը խաղաղ սիրտ ունենար: Գիշեր ցորեկ, օրուան բոլոր ժամերուն, անոր վրայ կը ճնշէր, անաւոր սղծաւանջի մը պէս, անքորի, ախան—թալանի և ջարդի սարսափը:

Սաւար գիշերին կը յաջորդէ երկրորդ օրը:

Արեւը դեռ նոր ծագած, ուրսւականի մը պէս կին մը կը շրջի թաղին սէջ: Հայու դիմագծով այդ կինը, կը կրէ գնչո հիւ տարազ: Բայց ո՞վ էր այդ թշուառը, որ առտուն կանուխ դուրս ելած տունէն, իր շրջէր փողոցներուն սէջ, այսպէս աննպատակ:

Ուղեցի մօտենալ իրեն, բայց կը զգուշանամ դարձեալ. անծանօթ կինը, որուն դէմքը կ'արտայայտէր ատելութիւն ու դայրոյթ, կը պտտցնէ իր աչքերը չորս կողմ ու դողդոջուն քայլերով կ'ուզէ մօտենալ առն մը. բայց անոր չնայած տակաւին, Կ'իշայ շնչաւառ: Թաղին կիներէն մէկը ճանչնալով զայն հեռուէն, կը մօտենայ անոր, կը վեղցնէ զայն ու կը սեղմէ իր կուրծքին: Հեռուէն գիտողները կը մօտենան ու շուտով կը խտանայ բաղժութիւնը:

Ո՞վ էր ցնցոտիներով ծածկուած այդ կինը որ գիտախաբ մազերով, օտարապիկ և ալլանդակուած դէմքով, ինկած էր փողոցները, որսորդէն փախած եղբորկի մը պէս:

Տիկին Պայծառ Քէլէրեանն էր ան որ օր մը առաջ անքորուած էր Նրզնկայէն Քէմախ: Ան կը պատմէ իր դրացի բարեկամուհիներուն, թէ ի՞նչպէս սէկ գիշերուան սէջ ճերմկացած էին իր մազերը եւ կմախացած ինքը:

Կ'ըսէ թէ Էազիւ կը հասնին Քէմախ ու կէս ժամու չափ հանգիստ կ'ընեն հոն, երբ թիւրք եւ քիւրա աշիրէթները կը խուսեն իրենց վրայ, կը թալլեն ունեցածնին և կը սերկացնեն զանոնք բոլորովին: Ոչ գուլպայ կը ձգեն, ոչ կօշիկ, ոչ գլխի ծածկոց և ոչ սէկ բան. սէկ քանին կը մօրթեն, Էրենցմէ սէկ քանին կ'առնանքն, իսկ շատեր, վերաւոր վիճակի մէջ կը մնան լեռը: Ինքը օգտուելով գիշերուան խաւարէն, կ'իշայ լեռ ու ձոր, տաժանելի նեղութիւններով կը հասնի Նրզնկայ, «պատմելու համար կառավարչին կատարուած ոճիրը»:

Տիկին Պայծառ առանց ժամանակ կոշտնցնելու կ'երթայ օղակի փաշային. բայց կառավարչին դրան առջև սպասող զինուորները թող չեն տար իրեն ներս մտնելու: Կը քաշքշեն, կը ճեմնն զինքը, բայց յանդուգն կինը կը յաջիլի ինքզինքը դռնէն ներս նետել հրելով զինքը արգելող զինուորները:

Հոն էր փաշան շրջապատուած իր քանի մը բարեկամներով:

Կը հարցնէ կնոջ թէ ի՞նչ կ'ուզէ...

— Ձեր օգնութիւնը, փաշա՛:

— Ի՞նչ օգնութիւն, ո՞վ էք դուք, թուրք զնչուհի՞ մըն էք արդեօք, կը հարցնէ հետաքրքրուած թեմաք կառավարիչը:

— Ո՛հ, թուրք զնչուհի չեմ ես, հայ կին մը, որ երէկ հարուստ էր, իսկ այսօր՝ աղքատ ու անօթի: Տեսէ՛ք վիճակս ու խղճացէ՛ք մեզի, փաշա՛. հրամայե՛ք թէ Էազ թէ տաւք, ու առնիք սիշո, հրամայեցի՛ք թէ ելէ՛ք քաղաքէն, ու ելանք: Այժմ հրամայե՛ք թէ մեզ, սեռէ՛ք ձեր հայրենիքի՛ն մէջ, ու մենք ցէ՛ք մեզ, սեռէ՛ք ձեր հայրենիքի՛ն մէջ, ու մենք պատրաստ ենք ընելու ատիկա ալ, եթէ մեր մօտով երջանիկ պիտի ըլլաք դուք:

Փաշան կ'ընդսիջէ կիսը.

— Ըսէ՛, կի՛ն, ի՞նչ է. ի՞նչ կ'ուզես:

— Ես բան մը չեմ ուզեր, ես փախած եմ Գէմախէն և եկած հոս պատմելու ձեզի երէկ զիշեր. ուան մեր քաջած տառապանքները: Խղճացէք սեզի փաշա՛, երէկ 20—30 հոգիով Երզնկայէն հանեցիք մեզ, հազիւ մէկ օր հեռացանք քաղաքէն, մնացինք 15 հոգի, որոնցմէ մէկը ես եմ. 14 հոգին կը մնան լեռը, անաէր ու անճաբ, թիւրք աշիրէթներու սուրին ու սարսափին ենթակայ, [կ'աղաչեմ փաշա՛, կամ օգնեցէ՛ք մեզ և կամ հոս սրէ անցուցէ՛ք մեզ ամէնքըս եւ]:

Հրէշ կառավարիչը չափազանց զոհ եղածներէն, կը զայրանայ հէզ կնոջ վրայ և դաժան դէմքով մը կը պատասխանէ անոր.

— Գնա՛, լիա՛ր հա՛յ, կի՛ն, զնա՛ ու ըսէ՛ քու տղաքից սեռակիցներուդ, թէ քիչ է տեսածին, թէ մենք լուծելիք վրէժ ունինք հայերէն, որոնց դէմ բացէ՛ ի բաց պատերազմ յայտարարած ենք:

Յուսահատ կիսը հեռանալ կ'ուզէ, բայց յանկարծ կը չըջապատուի ոտախկաններով, որոնք անոր ձեռքն ու ոտքը բռնած՝ քարշ կուտան փողոցի մալթերուն վրայ, սինչ և որ թշուառ զոհը կ'իյնայ գլխաւոր յազիրկ:

Քիչ յետոյ Պայծառ դարձեալ կը հաւաքէ ինքն զինքը, ոտքի կ'ելլէ, իր տունը երթա ու համար: Բայց ասանը դուռը կեցած են զոցուած ոտախկաններ, որ թուլ չեն տար իրեն ներս մտնել: Անթութենէ կը սարիւժ բարեկամ կիսները քիչ մը հաց տալ կ'ուզեն իրեն՝ բայց ոտախկանները դարձեալ կ'արգիլեն: Կառավարութիւնը հրամայեց խիստ հսկողութեան տակ ամենել տիկին Պայծառը, որպէս զի չառնուի ուրիշներու հետ:

Կացութիւնը կը դառնար օրէ օր աւելի և նուաճելի ու դժոխային: Թէ՛ քաղաքի և թէ՛ հայ գիւղերու վրայ կը սաւառնէր ջարդի ուրուականը:

Տեղապահը իր աքսորուելէն առաջ, առաջնորդին կ'իմացներ օրը օրին պատահած դէպքերը: Առաջնորդը կը դիմէ կուսակալին, կը պատմէ կատարուած խռովութիւնները: Կուսակալը շատ կ'ազդուէ եղեր, կ'որոշէ Զիա պէյը քննիչ զբնակայի ու չըջակայ գիւղերը. բայց զ'իմացն չիրազոթուեցաւ, արլա ամբողջ քաղաքն իր չըջակայ գիւղերով ստացան իրական դժոխքի մը երևոյթը:

Քաղաքին ու գիւղերուն տէրերն էին կառավարիչը, Հալաթ պէյը, իթթիհատի ներկայացուցիչ Մաճիտ պէյ և թապուր աղասին: Այս չորս հրէշներէն կախում ունէր Երզնկայի հայ ժողովուրդին կեանքը կամ մահը: Այս անիծապարտ չորրորդութիւնն էր որ ամբողջ պատերազմի ընթացքին ծեց թշուառ ժողովուրդին արիւնը աղբուրդի պէս: Թէ՛ ո՛ւր կ'երթային անոնց շորթած հսկայական զուսպները, այդ ի հարկէ ծածուկ կը մնար հայ և նոյնիսկ թուրք ժողովուրդէն:

Երզնկայի չըջակայ հայ գիւղերուն մէջ սկսած էր ալան—թալանը և ջարդը:

Մեզ ծանօթ յիսնապետ Սիւլէյմանը, յայտնի չարագործ միւսեր Ատիլի հետ, կողոպտելէ յետոյ Մեղուցիք գիւղը, կը օկսին կոտորել տեղւոյն հայ բնակիչները, նոյնը կ'ընեն Մեծ Աղբակի և Տարճակի մէջ, Մօլլա գիւղին Ատիլ և Շաքիր կոչուած հրէշ ամբարշտները:

Կը թալեն գիւղերը օրապահիկ անգամ չձգելու աստիճան, բռնութեամբ կ'առնեն անոնցմէ 92 ոսկի, կը յարձակին նորահարսերու և օրիորդներու վրայ ու կը բռնաբարեն անոնց պատիւը վայրագորէն:

ԱՐԻՒՆՈՏ ԽՐԱԽԱՆՔԸ

Յիսնապետ Սիւլէյման իր ընկերներով կը մտնէ Մահմադ Պէքիր գիւղը ու կը պահանջէ 50 ոսկի: Բայց ուրախողէն ճարէ արիւնաքամ ժողովուրդը այդ 50 ոսկին: յիսնապետը կը փրփրի կատաղութենէն, որ իսկոյն գոհացուս չի տրուիր իր պահանջին ու կը հրամայէ տան մը մէջ լնցնել բոլորը, մարդ, կէն, ծեր, աղայ ու արեւ:

Բայց միակ Պէքիր Կիւղը չէր, որ կ'ենթարկուէր այդ դժոխային պատիժին, անկէ առաջ ու յետոյ ուրիշ գիւղեր ալ իրենց բոցերուն ու փրատակներուն տակ թաղեցին հաղաթաթոր հայ կեանքեր:

Այս միևնոյն յիսնապետ Սիւլէյմանը խորհրդակցեցաւ ժանտարմա Վալուշիին հետ, նամակ կը գրեն Վերի—Վարի Արմառեան Թիւրք Վազըրպաշաներուն որ կտարեն գիւղին բոլոր այր մարդիկը:

Գիւղըրպաշաները պատրաստ են վերէն եկած հրամանը կատարելու: Անոնք կը լարձակին հայ գիւղերուն վրայ ու զինուոր որոնելու պատրուակին տակ, կը խողիւողեն 15—60 տարեկանները: Կրակի կուտան բազմաթիւ տուններ իրենց բնակիչներով մէկտեղ:

Կը սկսի յետոյ թիջական յըրենի ու արիւնեւ խրախճանքը:

Գեղանի հարսներու և 12—15 տարեկան չաւառացի կոյսերու պատիւը իրենց կիրքերուն զոհելէ յետոյ, գաղաններու պէս յոշոտեցին զանոնք իրենց մայրերու ծունկերուն վրայ: Քանի՞ ջանիլ ճիւղան կտրիճներ վար նետեցին բարձր ժայռերու գագաթէն, անոնց ծնողներու աչքին առջև:

Խողխողուծի գործը հազիւ վերջացած, մնացած այրի սևաւոր կիները, կը հաւաքեն ու կը բերեն Երզնգա:

Տեսարանը օրաճմլիկ էր ու աղետալի:

Այդ թշուառները արցունք անգամ չունէին, լալու համար իրենց անյատակ վիշաքը: անթի ու անսուաղ, անմարդ ու անպատասխան, քանի մը ժամ առաջ իրենց ծունկերուն վրայ մորթուած պարկեշտառուն հայ աղջիկներուն հոգեվարքի հոնդիւններուն աղբխարչ արձագանդը իրենց հոգիներուն մէջ, կը սպասեն օրերով կառավարութեան դուռներուն առջև, պութ և արդարութիւն աղերսելով իրենց անազորոյն դահիճներէն:

Սէկ չէր, ասորը հարիւր չէր, ասոնեակ հաղարաւորներ էին անոնք, սուանդանոցէն փախած դժբախտներու ամբողջ լէքէն մը:

Կիներէն ոմանք կը լալողէին փախչիլ և ապաստանիլ քաղաքին մէջ, իրենց աղքատականներուն տունները, ապահով անկիւն մը գտնելու և գտնէ աղետ լալու համար:

Բայց կարելի՞ էր ճապահով համարել, այդ սարսափի օրերուն, ոչ միայն Երզնկայի, այլև ամբողջ Հայաստանի որեւէ անկիւնը:

Ահ ու սարսափ պատեց ամէն կողմ: Քաղաքին հայկական թաղերը սուգի մտան: ա՛լ մարդ չմնաց փողոցները: սև ու գուժկան ագռաւները իրենց անվերջ կռկռոցով կը մասնակցէին կարծեա յուսահատ հայ ժողովուրդի անմխիթար սուգին:

Հայ գիւղիներով յաքեցած շուները իրենց միօրինակ ու չարագուշակ ունեցներով աւելի ու աւելի կը շնչաէին սարսափի մեծութիւնը: Լալկան բուերը կակծացող եղերամայրերու պէս, կ'ողբային մեր ազգին անօրինակ վիշաքը, ճնշող խաւարին մէջ:

Երկու կիներ կը նշարեմ յանկարծ, հեռու փողոցին մէկ անկիւնը: Անոնք կը կրեն դիւղական

1248-2002

առարգ և կուգան ուղղակի դէպի ինձ:

Կը հասնին ու կը փաթթուին վզիս...

Կը սարսափիմ խոնոց տեսքէն, օտքերս կը սկսին զողալ, ու կը մռնամ ինքզինքս:

Ո՛հ, անոնց տեսքը...

Գերեզմաններէ փախած ուրուակառններու երեւոյթը ունէին այդ թշուառները, ազատուած դահի, ճին եաթաղանէն, եկած էին կեանք մուրալու սեղմէ, որ կ'ապրէինք ու կը շնչէինք տակաւին: Անկտրելի է ինծի մոռնալ անոնց աղերսագին նալուածքը, տարսափէն պրկուած անոնց դէսքերը, մարած ու փոս ինկած անոնց աչքերը, և քարերն անգամ լաօցընող անոնց աղիողորմ հեծեծանքները...

Ամբողջ ուժովս կ'աշխատիմ սեղմել յուզումս. կը հարցնեմ իրենց թէ ի՞նչ կ'ուզէին. անոնցմէ սէկը 45-50 տարեկան գեղջիկներ մը, վրաս կը յառէ իր խոշոր ծով աչքերը, օրօնք այնքան արցունք թափելէ և այնքան ոճիր տեսնելէ յետոյ ալ, դեռ չէին կորսնցուցած իրենց գրաւիչ գեղեցկութիւնը, ինչպէս խաւար գիշերին մէջ փայլող զոյգ մը աստղեր, ու կը պատասխանէ ինծի լալագին ձայնով մը.

— Աղջիկս, ուրիշ բան մը ուզելու եկած չեսք քեզմէ, միայն... սիայն աւանդ մէջ անկիւն մը, ու կարենամ քիչ մը արցունք թափել. կուրծքս կը պայթի, ես չեմ ուզեր որ թուրքը տեսնէ իմ արօցունքը:

Լուռ էի ու թախծօտ. խորունկ հիացումով մը կը լսէի քով ու տակուն կնոջ խօսքերը, օրօնք կը զօրացնէին իմ տկար ջիղերս:

Ներս առի զայն ու գոցեցի դուռը:

Մեծ Արգակցի, որդեկորոյս մայրերէն սէկն էր իմ հալածական հիւրը: Ան բացաւ ինծի իր սիրտը օրուն վէրքերը դեռ նոր էին ու արիւնահոտ: Ան

պատմեց ինծի մէկիկ մէկիկ, իրենց գիւղի գլխին եկած ահաւոր աղէտը:

— Աղջիկս, ինչպէս կտրելի է պատմել քեզ Երեսը, զոր տեսաք չես այս կուրանալիք աչքերովս:

— Երեք զաւակ ունէի, անոնցմէ ոչ մէկը մնաց: Զոյգ մը աղջիկներս, օրօնք կը նմանէին սարի զոյգ եղնիկներուն, ինկան անօրէններուն ձեռքը: Ա՛խ 18 տարեկան մանչ զաւակս աչքիս առջև կ'ապեցին ծառ. հինգ վեց տեղերէ վերաւորեցին դաւն: Ինկանք ես և աղջիկներս չարագործներուն ոտքը. աղաչեցինք ու պաղատեցինք անոնց, մեզ մօրթեցէք ըսինք: Անգութ թուրքին սիրտը քար կտրած էր: Ու սինչեւեւ անշունչացած զաւակիս դիակին վրայ կ'ողբայի, «գըղըլպաշները» խլեցին ինձմէ երկու ճէյրաններս ալ, Նազէս ու Սօնա, ու տարին, տարին: Ա՛հ, կուրանալի ու չտեսնէի այս բոլորը: Հայրերնին բնաւ չտեսայ, ո՞վ գիտէ ուր մօրթեցին խեղճ մարդս:

Կինը սկսաւ հեկեկալ ու արցունքը վազեց հեղեղի պէս, անոր գեղեցիկ, թուր աչքերէն:

Յետոյ ցոյց տուաւ ինծի իր ձախ թեւը, որ վիրաւորուած էր երեք տեղէ քիւրտին խենչեցով:

Կը լսէի կնոջ պատմածները անդամադրելի սարսուռով մը: Զիղերս կը պռկուէին, արիւնս կը ցամաքէր եղակներուս մէջ: Յանկարծ խնդուելի ձայն մը կը սթափեցնէ զիս. խնդուքն հետ սիային առկանջիս կը հասնի ծափերու աղմուկը, յետոյ կը լռեմ քրքիչներ. բայց ո՞վ էր որ սիրտս ունէր ու կը հաքքիչներ. բայց ո՞վ էր որ արձուձայն ու ծափ զարմարակէր այդպէս խնդալ բարձրաձայն ու ծափ զարմուռներ իր շուրջը ամէն մարդ արիւն-արցունք կուլար ու կը կսկծար դառնօրէն: Զօրս կողմս կը նայիմ, կ'ուզեմ հասնիալ թէ ով է այդ անգլայ մարդը, որ իր ծիծաղովը կը հեգնէ ամենաւստի:

Եւ ահա յանկարծ զէսս կ'ելլէ մանկամարդը կինն մը, 18—20 տարեկան, մազերը ցած ու ցրիւ, հագուստները բոլորովին, որ կ'ընթացան ու կը խնդալ:

Հասկցայ որ խենթեցած էր վրէպէն թշուառ կինը: Զանացի հանդարտեցնել զինքը, հարցուցի տարիքուս կնոյ թէ երբուքն է ի վեր խենթեցած էր այդ հէք կինը:

— Ահ, աղջիկս, պատասխանեց հառաչելով կինը, անոր ալ ցաւերը խորունկ են, այնքան խորունկ որ չանսնուիր անոնց յառաակը: Նոր է խենթեցեր, կոկործէն խելքը թոցուց:

Կինը դեռ չվերջացուցած իր խօսքը, խենթ մանկամարդուին սկսաւ պոռալ. «ճ'ւֆ, ճ'ւֆ, ճ'ւֆ, մի՛ զարնէք կ'ըսեմ, մի՛ զարնէք, Աստուծոյ վախճան անօրէններ, ան լեռներու կարիճն է, սարերու եղանկը, խնչպէ՛ս կը վիրաւորէք, զայն ե՛տ, նա քայնցէք սուրբերնիդ, քանդուի՛ք, քանդուի՛ք...» ու սկսաւ զարնել ծափահարել, ոտքերը զարնել գետնին ու յետոյ ինկաւ նուաղած:

Եւ թէ երիտասարդուինն եղբոր կինն էր ինծի հետ խօսող կնոջը, հաղիւ ամուսնացած՝ բաժնած էին զինքը ամուսինէն:

— Ուստի կանները եղբորս ձեռքերն ու ոտքերը կ'ապելէ յետոյ, անոր աչքին առջև կարգով անպատուեցին անոր կինը, մէջտեղէն երկուքի բաժնեցին անոր մէկ տարեկան մանչ զաւակը, իսկ ամենէն վերջ կ'ապելին զինքը:

Այնքան շատ են ու կոշտալի Երզնկայի ընդհանուր բանագործէն առաջ կտաւարուած այս տեսակ զոհաբեր զէպքերը, որ չափազանց երկար պիտի ըլլար մէկը մէկը լինել զոհուի:

Սակայն այս առանձին զէպքերը ցոյց կուտան յին թէ շատ սօս է մեծ ու համառարած աղէտը երգն, տի համառ:

ԵՐԶՆԿԱՅԻ ԲՈՆԱԳԱՂԹԸ

Մայիս 24ի Զորեքչաւթի իրիկուան զէմ էր: «Ամբողջ հայերը պիտի աքսորուին» չնկը սկսաւ տարածուիլ ամէն անկիւն:

Կառավարչին ընդհանուր աքսորի հրամանը կը պատէր բերնէ բերան: Երչնկայի հայ ժողովուրդը ստոյգ և մտաւումով տանգին առջև զգալով ինքզինքը, սկսաւ պատրաստուիլ սպանդանոց տարակերու համար:

Հայ երիտասարդ կիներն ու մատղաշ օրիորդները մահունէն աւելի կը սարսափէին իրենց զլխուն գալիք այն գաղանու թիւններէն, զորս յղանալու համար ոչ մէկ ժողովուրդ հաշմարեղ չէ այնքան, որքան թիւքը: Իւրաքանչիւր մանկամարդուին, թոյն առաւ իրեն հետ, պատրաստուելով դիմաւորել մտաւում մահուան:

Կը պայթի վերջապէս փոթորիկը:

Թաղերը կը լեցուին «չէթէ» ըսուած աւազակներով, կանոնաւոր զինուորներով և ստիկաններով, ոչ ոք կը խուժեն տուններէն ներս ու քայնելով հայ կիներու թեւերէն, դուրս կը նետեն զանոնք պոռալով «Դ՛ո՛ւրս, դ՛ո՛ւրս» կեալուրներէ, Կը հարուածեն հրացանի կոթերով ու երկաթէ լախտերով: Ոչ աղաչանք, ոչ պաղատանք ու ոչ ալ լաց ու կոծ անգոր էին գահիճներու գաղանու թիւնները մեղմուելու Լացին ու արցունքին կը պատասխանուէր լիբը հայոյանքներով ու հրացանի կոթերով ու խարազաններով:

Գիշերը վրայ կը հասնի:

Ճամբայ կը հանուին քաղաքին քանի մը թաս դերը, ժամանակ տալով միւսներուն որ պատրաստ

տուէն յաջորդ օրուան համար: Մահուան առաջին կարաւանը կը հասնի առաջին օրը, մինչև հայ դե, բեղմանօցին դուռը, ուր եկած կը սպասէին նոյնպէս կարնոյ գիւղացի տարագիրները: Հոն հաւաքուած էին նոյնպէս Երզնկայի շրջանի ամբողջ հայ գիւղացի կիները, որոնք քանի մը օր առաջ Երզնկայ բերուած ու կտուտվարութեան պատն առջև՝ ձգուած էին անտէր անտառի մէջ:

Հինգշաբթի լուսաբացէն առաջ, թաղերու մէջ կը վրտալին դարձեալ թիւրք տառիկաններ ու չէթէ-նիւր, այս անգամ աւելի կատաղի, յօռտելու աւելի պատրաստ: Աչքերնին ճարիւն կտրած, վայրի գազաններու պէս, կը յարձակին չորս կողմը, "կորսուեցէ՛ք շուտ, շան պէս պիտի սատկեցնենք ճառորդէ մը աւելի տան մէջ մնացողները, Տուններէն ներս խուս-ժեցին միմ մառը ու բռնած երիտասարդ թէ պառաւ կիներու մազերէն տուններէն դուրս կա՛մ պատուհան-նելէն վար կը նետէին զանոնք, ինչպէս անպէտ ճուրջի կտորներ:

Շատերուն թեւ կը ջախջախուի, ուրիշներուն տքը, շատեր ալ կը փչեն իրենց վերջին շուրջը ին-կած տեղերնին: Թեւերն ու ոտքերը ջարդուածներն նեղած ձգուեցան քաղաքին մէջ և ստիպեցին օր յաւին իտրազաններու հարուածներուն տակ:

Մայիս 25ին քաղաքին մէջ մէկ հայ իսկ չէր մնացած. տարագրուած էին մինչև անգամ հիւանդ եղողները:

Նտենին ձգած տարիներու ճիգերով ձեռք բեր-ուած մեր հաբստութիւնները, մեր տունն ու տեղը, մեր պապերու և հայրերու գերեզմանները, բոլոր մեզ նուիրական վայրերը, տարագրին ցուպը ձեռքերնիս, ցոցոտիներու սէջ, շատեղը մերկ և բոպիկ, ուրիշներ առօթի ու ընկճուած, ճամբայ ինկած ենք զէպի

գողգոթայ: Մեզիւ իւրաքանչիւրը իր կանակը ունի բեռ մը. ոմանք իրենց մէկ երկու օրուան պաշարը, ուրիշներ իրենց փաշրիկ երախաները շալկած, տրեխը ոտքերնուս և լայնակը գլխնուս, կը քշուինք անա-սուններու նախիրի մը պէս, ձիերու վրայ նստած թիւրք ոստիկան զինուորներէ. հազիւ թուլ տրուած էր մեզ հետ առնել ճանի մը էշեր և անպէս ձիեր, որոնց վրայ բեռցուած էր մէկ երկու օրուան ուտե-լիքը միայն:

Ո՛ւր կը քշէին մեզ այսպէս, անմոռեց ոչխար-ներու պէս: Այս մօտին ոչինչ չէին ըսեր մեզի: Սա-կայն ամէնքս ալ կը նախազգայինք թէ մեր առած իւրաքանչիւր քայլը կը մօտեցնէ մեզ անխուսափելի աղէտի, ամէնքս ալ կը գուշակէինք թէ մահ կը սպասէ բոլորիս:

Մեզ ալ առաջնորդեցին 'ծանօթ խեղճմանու-ցին դուռը, ուր հաւաքուած էր արդէն խուռն բազ-մութիւն մը կարնոյ գիւղացիներէ և Երզնկայի քա-ղաքացի թէ գիւղացի կիներէն: Անոնք կը սպասէին մեզի, այրող արեւուն տակ, և գիշերը անցուցած էին տաքնապով մը:

Թիւրքերը կը յարձակին այդ անպաշտպան բազմութեան վրայ յափշտակելու համար էն գեղեցիկ աղջիկները: Թիւրքերուն այս գործը անցած է անյա-ջող: Հայ մայրերը մէկ—մէկ առիւծ դարձած, իրենց եղունգներով ու ակռաներով կը պաշտպանէին իրենց սիրտսուն զաւակները:

ԴԵՊԻ ՔԵՄԱԽ

Կը խառնուինք իրարու ու հրաման կը ստանանք քայել Դեմախի ուղղութեամբ, ուր գացողները ալ չէին վերադառնար անդամ մըն ալ:

Դիտնալով հանգերձ, թէ դէպի «պանդանոց կ'երթայինք, ասէնքս ալ լուռ էինք ու կը քալէինք ոչխարային համակերպութեամբ մը, որովհետեւ կը զգայինք որ անզօր էինք պաշտպանելու մեզ, գայլերու հանգէպ, որ պատրաստ էին խոյանալու մեր վրայ և յօշոտելու մեզ:

Անզօրութիւն, — ինչ անիծուած բառ: Անզօրութեան այս գիտակցութիւնը կը խնդրէ մեզ: Ան կը քշէր դէպի ստոյգ մահը ժողովուրդ մը, որ մտածած էր ստեղծագործելու, բայց ոչ երբեք զէնքի եւ ինքնապաշտպանութեան մասին:

Ու կ'երթանք հայ տարագիրներու անլուծելի կնձիոր մեր հակառակորդներ և խորհրդաւոր լռութիւնը մեր շրթունքներուն վրայ: Կ'երթանք մեռնելու լեռները, ձորերը և արեւախանձ անապատներուն մէջ, որոնց հեռաւոր գոյութիւնը, մեր սանկութեան օրերուն լուռած հէքնութիւններու ազատ յիշողութիւն մը սիւսն կը թուէր մեզի... Աննկարագրելի սարսուռով մը կը համակուծի մեր էութիւնը, այդ զարհուրելի հեռապատկերին առջև:

Կը քալենք անընդհատ, ծառուէ ուսպակած մեր շրթունքները թրջելու համար կտթիլ մը ջուրի կարօտ. շատերը չգիտնալով ծառուի և յօգնութեան կը փռուին ճամբու վրայ: Խորշակահար տերևներու պէտ: Ուտիկանի խարազանը պատրաստ է իջնելու այդպիսիներու վզին ու սրունքներուն, որպէս զի քալեն, անընդհատ քալեն, հոգ չէ թէ ուժասպառ է ան ու բնկնուած:

Ճանապարհին կը հանդիպինք նախ ուղտապաններու կարաւանի մը, որ առաջին անգամ ըլլալով կը յարձակի մեր վրայ ու կը կողոպտէ մեզ եւ կը շարունակէ ճամբան դէպի քաղաք: Իսկ մեծ կը շարունակենք մեր ճամբան դէպի Դեմախ, ուրկէ կը հասնին 15—20 քիւրաեր ու կը փորձեն ետ դարձնել մեզ: Ժանտարմաները կը դիմադրեն, կը հարուածեն մեզ օրպէս զի մենք ալ գիտադրենք քիւրաերուն և մանենք գիւղը: Քիւրաերը մեր առջևէն իսկ ժանտարմանները կ'անակէն կը սկսին դարձնել մեզ: Կը մնանք երկու կրակին մէջ: Անկարելի էր մեզ համար ոչ դառնալ և ոչ ալ առաջ երթալ: Յօշոտ ու ջարդուած հիմա ալ կը ճգմունք քիւրաերու և թիւրք օստիկաններու հարուածներուն առկ:

Վերջապէս կը լաջողինք մանել Դեմախ: Ճամբուն երկու կողմը լեցուած են հաղարներով քիւրաեր, որոնք եկած էին «դիմաւորելու» մեզ:

Ահ, օրչա՛փ ուրախ էին ու զուարթ. մահուան այս կարաւանը առանձին հրճուանք մը կը պատճառէր արևնի ու աւերի գործիք այդ խառնին:

Մեզ տարին լեռան մը ստորոտը, դաշտագետիկի մը վրայ, ուր պիտի մնայինք այդ գիշերը: Դաշտագետնի եզերքէն կը սահէր Եփրատը:

Բօլորօ ալ կը նախինք այդ պղտոր ու խոր հըրդաւոր գետին, որուն փշոցը կը խառնարէր գիշերային մեռելային լռութիւնը: Մեք առջևը կը բարձրանար սարը, իսկ մեր աջ կողմը կ'երկարէր տարագրութեան ճամբան:

Ունեցածնիս անդաւորելէ յետոյ, նստեցանք խորհրդակցելու թէ ինչ պէտք է ընել, եթէ գիշերը ենթարկուելու ըլլանք յարձակումի մը:

Նախագագուսմը չէր խաբած մեզ:

Հազիւ մութը ինկած, մէջտեղ կ'ելլեն քիւր-տերը, որոնք նախապէս սարին վրայ դարանի մտած էին: Մութ ու խաւար գիշեր մըն էր. աստղերն անդամ կորսնցուցած էին իրենց սովորական փայլը մեզ համար: Բնութիւնն անդամ զլացած էր լուսաւորել լուսին լոյսովը տարադրութեան այդ առաջին գիշերը ու մենք կը ճանչնայինք զիրար ձայներով միայն:

Յանկարծ մեզի կը շրջապատեն քրդական խումբեր, որոնք ժամանակներ կազմած, անօթի դայլերու պէս կը յածին մեր չորս կողմը:

Կը դիմենք ժամադրամերուն, որ յագեն քիւր-տերը մօտենալ մեզի, բայց կը պատասխանեն մեզի թէ անոնք եկած են մեզի՝ պաշտպանելու, հա-մար:

Հը՛մ... պաշտպաններ. քիւրտերը մեր պաշտ-պանները, բայց ո՞ր թշնամիին պէ՛մ մեզ պաշտպանե-լու համար:

Փարզ էր մեզ համար սարքուած խաղը ու ա-ռանց ջունք սպասեցինք ըլլալիքին:

Թիւրք օստիկանները կ'առաջարկէն տալ քիւր-տերուն 60 ոսկի, որպէս զի գիշերը պահպանեն մեզ:

— Բայց չէ՞ որ կառավարութիւնը ձեզ ընկե-լացուց մեզի, որպէս զի դուք պաշտպանէք մեզ, կը հարցնենք իրենց միամտաբար:

— Կառավարութիւնը եթէ ուզէր պաշտպանել ձեզ, չէ՞ր կրնար 20—30 օստիկաններ ընկերացնել 50,000 հոգիէ աւելի մեծ կարաւանի մը, կը պա-տասխանեն օստիկանները անվերապահօրէն: Կտրեցէք յոյսերնիդ սեղմէ՛ որովհետեւ մենք երկու հոգի չենք կոնար դէ՛մ դնել այսքան քիւրտի, վառնգի ենթա-կեցով մեր կեանքը ձեզ համար: Ուստի պէտք է ա-

նոնց "սիրտը շինէք, որպէս զի անոնք ալ չմօրթեն ձեզ:

Մօրթե՛լ... դեռ առաջին օրէն:

— Ուրեմն մեզ մօրթելու հարար բերի՛ք հոս, կառավարութիւնը այդպէ՛ս. հրամայեց ձեզի, կը հարցնենք ամէնքս վրդոված:

— Կառավարութիւնը ալ չկրնար խառնուիլ, հոս. ասկէ վերջ դուք ձգուած էք ձեր բախտին եւ քիւրտերուն, անոնք ուզեն կ'ապրեցնեն, ուզեն կը մօրթեն ձեզ:

Պարզ էր մեզ համար ամէն բան. մենք կը զանուէինք զէ՛մ դէ՛մի մեր դահիճներուն հետ, որոնք պատրաստ էին նոյն վայրկեանին իսկ վերջ տալու մեր բոլորիս այ կեանքին:

Ճարտհատ կը հաւաքենք մէջերնիս 60 ոսկին ու կուտանք քիւրտերուն:

Գիշերը անցաւ առանց վառնգի:

Մենք յոգնած ու ջաղդուած ամբողջ օր մը քալելէ, փռուած էինք կանանչներուն վրայ ու մեզմէ շատերը ինկած խորունկ լուսնի մէջ:

Հուսաբացին կոմաց կամաց կը պատրաստը-ուինք սեկնելու: Կապոցները կը կապենք, ունեցածօ նիս գարձեալ կը շալկնէք, փոքրիկ երախայ ունեցող մայրեր, կռնակնուն կը կապեն իրենց պղտիկները ու ամէնքս ալ տրեխներ հագած կը շարունակենք ճամբան:

Հազիւ տասը վայրկեան կը քալենք, չորս կող-մէն կը շրջապատուինք քրդերով, որոնք ալէն ձախէն հարաւէն հիւսիսէն կը լախձախին մեր վրայ ու կը հրամայեն մեզ կենալ: Սարի ամբողջ երկայնքը քիւրտ, զիմացի գետին եղերքը քիւրտ, իսկ մենք մէջտեղը. անկարելի է յառաջանալ կամ ետ դառնալ:

Կը ոկսին նախ թալնելու գործողութեան, ու

բուն կ'ընկերանան սուր ու զէնք։ Երկու կողմէն
գիրք բռնած քրտաւորն ալ կը կրակեն կարկուտի
պէս։ Կը յափշտակեն ինչ որ օւնէինք։ Կը խնն մեզ-
մէ պաշար բռնցուած մեր կենդանիները իրենց բեռ-
ներով մէկտեղ։ Ինչ ձգեր մինչև իսկ մեր պղտիկնե-
րուն կրծելու չոր հաց մը։ Կարգը կուգայ յետոյ երի-
տասարդ հարսներ ու աղջիկներ զատելու գործողու-
թեան։

Մեր կարաւանին կ'ընկերանային շատ քիչ
թիւով շնդէն հայ երիտասարդներ, որոնք թէև ա-
ռանց զէնքի, բայց կը փորձէն իրենց բողբոջներով
ընդդիմանալ այս տնտեսական թեման։

Ասանցմէ մէկը, Երզնկացի Գեղամ Սահակեան
կրցած էր խօսք տալ թիւրք բռնակէն իր զինուորա-
կան զգեստներով և միանալ աքսորի ճամբան բռնած
իր սիրելիներուն, առանց հետ միասին տառապելու
ու մեռնելու համար։ Ուրիշ մը նոյնպէս Երզնկացի,
Յարութիւն Թովմասեան, օգետրեց միւսները գոչելով.
«Տղաներ, զէնքը չէ որ ուժ ունի միայն, ձեր բա-
ղուկներն ալ կրնան դարձնել անոնք, վերցուցէք փայտեր
ու քարեր, մտէք քրտաւորուն մէջ, մի ձգէք որ
անոնք խնն մեզմէ մեր քոյրերն ու կիները։ Ու
ինքը իջեցուց առաջին հարուածը մեզ ընկերացող
սատիկան—զինուորի քլիւուն, գետին փռեց զայն ու
ու առաւ անոր վրայէն անմիջապէս անոր հրացանն
ու զգեստները։

Ինքը, Յարութիւն Թովմասեան, ծանօթ էր
Երզնկայի բոլոր թիւրք պաշտօնեաներուն ու չէր
կրնար սատիկանի զգեստով ու զինուած վերադառնալ
քաղաք։ Ուստի կանչեց Կարինի գերդաստիներէ կարիճ
մը, որուն յանձնեց զգեստներն ու զէնքը ըսելով,
«Գիտա՛հայ աղայ գնա փարէ այս զէնքին ու քեզ
նետէ քաղաքը, լուծէ մեր վրէժը, սպաննելով ապը՝
մէկ հայու փոխարէն»։

Արեւ կը բարձրանար։ Երեք չորս ժամ է որ կը
շարունակուէր կռիւը անուր։ Որոշեցինք ետ դառնալ
քաղաք ամէնքս ալ, ու ճամբայ ինկանք դէպի Եր-
զնկա։ Մեզմէ մէկ մասը քաղաքին սօսեցած էր
արդէն։ Գնդակներու տակ կ'իյնային շատերը, բայց
վճարէ ինք վերադառնալ ամէն գնով։

Երզնկայէն երկու ժամ հեռու կարեցին մեր
ճամբան ու արգիլեցին մեր մուտքը քաղաք։ Ճա-
նապարհին հանդիպեցանք մեկ ծանօթ սատիկանին,
որ կը ղրկարացէր մեր անցքը դէպի Երզնկա։

Բայց ահա յանկարծ կը դիմաւորեն մեզ քանի
մը հաղար ձիաւոր զինուորներ, որոնց սիւսքած թիւրք
չէթէներ ու կը սկսին կրակել մեր վրայ։ Նոյն ատեն
քրտաւորն ալ կը կրակեն մեզ կռնակէն։

Սկսաւ անուր նախճիր սը. մարդիկ կ'իյնային
գնդակներու տեղատարափէն։

Ճամբուն վրայ կազմուեցաւ արիւնի գետ մը.
մենք մեր եղբայրներու և քոյրերու դիակները կ'օխո-
տելով, ու մինչև մեր գլխի մազերը արիւնաներկ,
կը փախչէինք այս ու այն կողմ մեր կեանքը աղա-
տելու համար։

Կը վազենք, կը վազենք դարձեալ գլուղ. դարձ-
եալ քրտաւորն է, որ կը ցցուի մեր գէմ, մահուան չա-
րաշուք օւրուականի մը պէս։ Կը տեսնենք հոս մայր
ու աղջիկ մաղ մաղի կապուած, ու պաննուած վիճակի
մէջ ու նետուած ծառի մը տակ։ Հօն, կիւ մը,
ստիւնները կարուած ու կիսամեռ. անկէ քիչ մը
անդին օւրիշի մը գլուխը սարմնէն բաժնուած, ան-
դին տառաւ սը աղիքները դուրս թափուած, ոտքի
կ'օխան։

Հապա փառքիկ երախաները։ Անոնք անթիւ

են ու անհամար, անոնց մայրերը ձգած են ծառերու տակ ու փախած. ցորենի արտերը լեցուն են ծծկեր հայ մանուկներով, օրոնց աղակաւոր ճիւղերը կը շարժէին ապառաժներն անգամ:

Կը տեսնենք գինուորներ, օրոնք հաւ մանուկներ սուիներու գլուխը անցուցած, կը զբօսնուն ու կը զուարճանան այդ տեսարաններով:

Գնդակէ ազատուողներս կը հասնինք Եփրատի եզերքը. անոր փրփրոտ յորձանքին յանձնելու համար մեր պատիւն ու կոյսերուն անբժուկութիւնը:

Քրտերը կը շարունակեն կրակել մեր վրայ երեք կողմէն, իսկ առջևնիս կայ Եփրատը, կառուած ու փրփրած. շատերը կանխաւ հետերնին թոյն տաւած կը փորձեն անձնասպան ըլլալ:

Ուրիշներ ջուրը կը նետուին. ծերունիները, այլևս քաշելու անկարող, ձեռք ձեռքի տուած կ'ընտրեն Եփրատը իբրև իրենց գերեզման:

Այդ օրը մեր տուած զոհերուն թիւը 2000է աւելի էր: 200—300՝ չափ երախան'ր և յուսահատ մայրեր փախչելու առեն ջուրը նետուած էին: Մօտաւորապէս 200է աւելի մանկամարդուհիներ ինքզինքնին թունաւորած էին օրոնցմէ նոյնպէս 300 հոգի փնտռած էին իրենց փրկութիւնը Եփրատի ալիքներուն մէջ:

Գիտը նետուողներէն մեծ մասը Սրղնկայի Գրիստինեան վարժարանի աշակերտուհիներն էին, որոնք նախընտրած էին մեռնիլ քան իյնալ թիւրքին և քիւրտին ձեռքը:

Ճանապարհին գնդակով և զրկարին խենչէրով ինկածներուն թիւը անհամար էր:

Այսքան զօհ միմիայն Սրղնկացիները տուին այդ օրը. իսկ օրքան սեռան և սպաննուեցան մեզի ընկերացող կարէնի գիւղացիներէն մեզի յայտնի չէ:

Մեր գիտցածը այն է որ Եփրատին զահեղ տուած չեն. աւելի Առաւօտաւախ մարդիկ ըլլալով. նախընտրած են թիւրքին ետթաղանը:

Եփրատի երեսը ծածկուած է նահատակ կոյսերու գիւղկներով, օրոնք կը փայլին արևուն տակ: Անոնց շատերուն սև տաթի պէս մազերը, փռուած ջուրին վրայ կը խաղան ջուրի ալիքներուն հետ, իսկ ջրահեղձ փոքրիկ մանուկները տակաւներու պէս ուռած, կ'օրորուին ջուրին երեսը աւ կը քշուին յորձանքն ի վար:

Մեր սիրելիներէն բաժնաւելէն վերջ շատ քիչ էինք մնացեր, բայց դարձեալ կը քաշքշէինք մեզ մեր արևնաքամ գոլութիւնը՝ դետեղերէն անցնելով դէպի լեռները, առանց պատառ մը հացի, այլևս առանց վայրկեան մը հանգիստի:

Իրիկուն էր. գիշերուան մթութիւնը իր սեւ քողերով վերստին ծածկեց մեր հորիզոնները: Շատ յոյնած ըլլալով մեծ դժուարութեամբ կը քաշէինք: Ամբողջ օրը՝ վաղու առաւելութեամբ մը յառաջացեր էինք: Բայց մեր աչքերուն առջևէն չէր հեռանար երբեք Եփրատի եզերքը, ուր մեր սիւնիկներու մարմիններէն կազմուած կտուրջ մը կար:

Ուհ, այն աղիւտարը կարաւանը մնացորդներու: Ելքին անգիտակ լաօյրիկեան համբերութեամբ սը կը քաշքշէինք մեր ծանրացած մարմինները, հանդիպելու համար զանազ ի վերջոյ տանջարանի մը ժէջ:

Ու գիշերը ձերբով սեցած՝ կարծես կը խառնուէր մեր քայլերը: Կը շտապէինք արշաւողներու նման. մտածելով թէ ինչպէ՞ս պիտի փարատուէր քիչերուայ այս մթութիւնը:

Ուշ գիշերին կը հասնինք Քէմախի քաղաքա-

մէջը, եր ամենին մեզ յազիթի մը քով, որուն առջև
 էր գտնուէր թիւրք գերեզմանատունը: Գնեղմա-
 նաւան տեսն իսկ սարսուռ կ'ազդէ մեր վրայ: Կոթողական
 գերեզմանաքարերու տակ ապաստանած
 ուրուականներ, կարծես դիւային քրքիչներով կը
 հեգնէին մեր ամենը, մեր ցւն ու յոգնութիւնը
 ...: Հազիւ թէ կէս ժամու չափ հանգչեր էինք, ահա
 դարձեալ սև պատգամը կ'որոտայ: Կը վռնան մեզ,
 քանով թէ ռուք հիւանդներ ունենալով հանրային
 առողջութիւնը կը վտանգէր: Ելէք և անմիջապէս
 հեռացէ՛ք այստեղէն»:

Եւ ահա խուճը կը շարժի, և միշտ ոտախ-
 կանները մեզի առաջնորդ՝ կը յառաջանան հողէն
 խաւարին մէջ, անոք, անօդակաւ... Կը քալեցնեն
 երկու ժամ մինչև որ կը հասնին արտի մը առջև:
 Նախազգացում մը կը պատէ մեր էութիւնները:
 Սարսափով ընկնաւ, արկին Պայծառ մեզի կը
 ձայնէ թէ, այլևս այս ահաւի իրականութենէն ա-
 դառնելու յոյս չկայ: Փախչելու հնար ալ չկայ:

Անտարակոյս մեր միակ ազատարարը Սփրապը
 պիտի ըլլար, եթէ հեռացուցած չըլլային մեզ անոր
 եղերքէն: Բայց աւա՛ղ, Սփրապի ալեխոժուֆի իսկ
 չէինք լսեր. այնչափ հեռու էինք:

Այսպէս ընկճուած ու սարսափ սփռ, կը նըս-
 տինք քարուտ հողին վրայ: Ինչ մը հանգստանալու
 մտահոգութեամբ մէյմէկ քար կը տեղաւորենք մեր
 գլուխներուն տակ, որպէս բարձ ու կ'իյնանք խոր
 քունի մէջ:

Բայց յանկարծ, կէս ժամ յետոյ, հրացաններու
 որոտում մը կ'արթնցնէ մեզ: Հրացանաձգութիւն մը
 սկսած էր մեր շուրջը, որու սշտակութիւնը սակայն
 չէինք կրնար հասկնալ: Զնաթաթախ վիճակի մը մէջ
 կը կծկուինք քով քովի, սպասելով որ կատարուի այն,
 ինչ որ վճռուած է մեզ համար:

Ինչ լեռոյ ժանաարմա մը կը կանչէ մեր մէջէն
 մէկը և անոր միջոցաւ իմաց կուտայ ահեղագիտական,
 "այս իրիկուն Երզնկայի հարիւրապետը մեզի 800
 հնչուն ոսկի կը պահանջէ: Հակառակ պարագային,
 մինչև առաւօտ մեզմէ ոչ մէկը ողջ կը մնայ:

800 ոսկի՛, բայց ո՞ւր տեղէն կարելի է գտնել
 այդ գումարը: Սակայն և արնպէս վճիռը վճիռ է.
 պէտք է ճարել, պէտք է տալ, թէկուզ՝ մէկ շրուշ
 իսկ չի մնայ քովերէիս:

Հրացանաձգութիւնը կատարի թափով մը կը
 շարունակուի, ճիշդ մեր դիմացը. գնդակները սուլե-
 լով կը ճեղքեն մթնոլորտը: Ո՛հ, ի՞նչ դժուար է
 սպանուիլ անորոշութեան մէջ...

Անմիջապէս մտնալով սրբի ձեռք մարմին մը
 կ'ընտրենք մեր մէջէն, որպէս զի մինչև առաւօտ
 հաւաքէ այս գումարը:

Անկարադիմելի յազումի մը առթած իրադրան-
 ցումին մէջ, կը մերկանայինք մեր վերջին ոսկիներ-
 քէն ու զարդերէն. և ի՞նչ զարստնք, լուսնային 2
 ժամ առաջ պատրաստ էր արդէն պահանջուած գու-
 մարը: Մեզմէ երկու հողի դրամը կը տանին ու հա-
 րիւրապետին առջև կը լեցնեն. եւ ահա վայրկենա-
 բար հրացանաձգութիւնը կը դադրի. ճիւղը քօհա-
 ցում ստացած էր...

Կը տեղաւորենք դարձեալ մեր գլուխները քա-
 րէ բարձրուն վրայ: Գիշերուայ ոտաթափը այն առ-
 տիճան աղբած էր մեր վրայ, որ ուժաթափ հեւքով
 սը կը տրոփէին մեր սրտերը:

Հիմա լուռ էր չորս դին. թէև չէինք կրնար
 երևակայել, որ անմիջապէս յետոյ, դիւային ուրիշ
 տեսարանի մը տկանատես պիտի ըլլայինք:

Հազիւ թէ գոհացում էր տրուած հարիւրապետի

պահանջին, ահա ստիկան մը մեզ կը հաղորդէ թէ հարիւրապետը 15—16 տարեկան գեղեցիկ հայուհի մը կ'ուզէ իրեն կնութեան:

Սեզ համար այս երկրորդ պահանջին դուստրու մալը՝ բնականաբար շատ աւելի դժուար էր քան առաջինը:

Սէ երբ այս անել դրութենէն դուրս ելլելու հնար մը կը մտածէինք, ճիշտ այդ միջոցին մեր մէջ կը խուճեն 15—20 զինուած քիւրաքեր, օրոնք եկեր էին գոյժադրելու հարիւրապետին հրամանը:

Ու կը զատեն է՛ն գեղեցիկներէն, խորաշաքեղ մազերով, ծաւի աչքերով և չինարի նման ֆերկար հասակով աղջիկ մը, կը բռնեն ու քաշըշելով կը տանին, մինչ խեղճ մայրը, կուրծքէն վերաւորուած եղնիկի մը նման, սոսափէզ հառաչանքներ արձակելով կը հետևի իր աղջկան:

55 տարեկան ծթրած հշէշ մըն էր Երզնկայի այս հարիւրապետը: Մօրը ողբ ու կոծը անօգուտ կ'ըլլան համոզելու զայն: Ու մինչ պահակ քիւրաքերը, մօրը վրայ յարձակած, քաշկռտելով կը տանին զայն իր աղջկան քովէն, անդին աղջիկը արգելափակուած հարիւրապետին ճիրաններուն մէջ կը ճչայ "մայրի՛կ, մի՛ ձգեր զիս առանձին, հետդ տար և եթէ դուն չես կրնար պահպանել, զիս Նփրատին յանձնէ. մայրի՛կ ... մայրի՛կ..."

Պառաւը ուշաթափուած էր արդէն՝ երբ մեր քով բերին:

Այդ գիշեր մինչև արշալոյս խեղճ կիներ ճչաց, կանչեց, բայց անօգուտ: Անոր՝ վերաւոր եղնիկի նման դալարուն նայուածքը, մինչև այսօր ալ չհստանար օչքերուս առջևէն:

Լուսնուլու սօտ էր, երբ մեր խումբէն մէկը մեզի լուր տուաւ թէ միեւնոյն տանին քիւրաքերը

փախցուցած էին նաև ուրիշ հայուհի մը, էլիզա Սրապեանը, Երզնկայի թիւրք պէյի մը լանձնելու նպատակաւ:

Ահարկու և մղձաւանջային սարսափներով լեցուն գիշերէ մը լետոյ, առաւուն կանուխ ժամատարմաներու խաղոտ ձայները եկոն մեզ արթնցնել մեր թմրած վիճակէն:

Ամենօրեայ հրամանն էր դարձեալ, որ կ'որոտար փոխ ընդ փոխ, ժամատարմաներու բերնէն:

Նոր յառաջացումի մը հեռանկարը, թէեւ կը ջլատէր մեր ուժերը, բայց և այնպէս... բռնադատուած էինք քալելու:

Կթոտած քայլերով կարաւանը սկսաւ շարժիլ... կը լքենք այն վայրը, ուր ահարկու ոճիրը բոյն դրած էր երէկ գիշեր:

Քառորդ ժամ անցած նոր հրացան մը մեզ կը կեցնէ:

Հեւասպառ ստիկան մը մեզ կը անդեկացնէ, որ նախորդ գիշեր հարիւրապետին յանձնուած 800 ոսկին սխալ համրուած ըլլալով, 45 ոսկի պակաս է: Հետեւաբար պէտք էր 45 ոսկիի նոր վճարում մըն ալ ընէինք, օրպէս զի արտօնուէինք Քէմալէն մեկ նիւ:

Այս պահանջին իբր օպոստալիք, կը լաջորդէ դարձեալ, անընդհատ հրացանաձգութիւն մը, և մենք սարսափահար, կը տարուինք համոզուելու ալիւս, թէ այս քուրդը՝ մահուան դրան առջև այնպիսի դիւային հեգնանք մըն է, մեզի ուղղուած, որ բարբարոսի մը անհաւատարակչիւ երեւակայութիւնը միայն կարող է ստեղծել:

Մահուան սարսափը չէր որ կը սարսափեցնէր մեզ, իրական մահը, նամանաւանդ այսպիսի վայրկեաններուն, բարեբախտութիւն մը պիտի համարուէր

մեղի, կենդանի մեռածներու համար:

Ընդհակառակը մեզ ընկճող ու ճնշող՝ դիւային հեղանքի այն ձևն էր, որ կը սղէր թիւրքը սեղարկելու, մեր կեանքն ու հանգիստը, մեր ինչքն ու պատիւը, որոնք արդէն դադարած էին մեր սեփականութիւնները ըլլալէ:

Ահա թէ ի՞նչ էր պատճառը այն սարսփնեւորուն, որ մենք կը զգայինք միշտ երբ նոր պահանջ մը կը դրուէր մեր առջևը: Այս ամէնուն աւելի մեկնութիւն մը առ՝ կարելի չէր:

Եւ երբ, մէկ կողմէն ժամադրաման իր ամբարտաւանութիւնովը վայրենացած, կը հրամայէր իրաւործել այն, ինչ որ հրէշի հրամանն էր, միւս կողմէն մենք, քով քովի եկած, լաց ու կոծի և ճիչերու մէջ, կը ձեռնարկէինք վերսօին հաւաքելու պահանջուած գումարը:

Հինգ վայրկեան վերջը արդէն գոյացած էր 45 ոսկին և յանձնուած անյաջ հարկւրապետին կողմէ սուղարկուած ոսթիկանին:

Եւ զէպքերու բնական կապակցութեամբ հրաշանաճութիւնը դարձեալ կ'ընդհատի:

Հիմա կարգը եկած էր հեղանքը լրացնելու: Փառնալին գումը էր, որ կ'ուզէին լսել մեր բերաններէն...

Մարտափի աղդեցութեան առկ, մեզմէ շատեր կը կսկմային ձևաւորուած նախադասութիւնը, ռփաւելաճը չօք եաւա...: Իսկ տնոնք որ անտարբէրութիւնը կ'ունենային յապաղում մը կամ յապաղում մը կիրարկելու իրենց պարտադրուած գովքին մէջ և կամ կը յանգստէին բոլորովին լռելու, ստիպուած էին կրելու անագորոյն հարուածը: Մօծը եւ կամ փամփուշտի մը կապարը կը վերջացնէր ամէն բան:

Կէսօր էր հիմա և մենք ցաւի զայրոյթով բեռնաւորուած քաղեր և անցեր էինք հինգ ժամու ճամբայ մը՝ միշտ զէպի անտեսանելի հորիզոնները դժոխային տանջարաններու:

Թիւրքը եաթաղանին մղձաւանջը, և մեր անպատմելի տառապանքներու անվերջանալիութեան գիտակցութիւնը, յուսահատական յառաջնադասում մը կը բանադատէին մեր քայլերուն: Իսկ միւս կողմէն, անօթութիւնն ու ծարաւը այնքան էին կազմալուծել մեր ֆիզիքականը, որ մեր ամենօրեայ կեանքի յարաշարժ փոփոխութիւններուն դիմադրուել անկարելի կը դառնար:

Երեւոյթները կատարելապէս յուսահատական էին, իսկ թափառական ու անսթաւ արշաւանքը մեր կարաւանին, վերջ չունէր: Լեռներ ու ձորեր կը արորէինք մեր օտքերուն առկ և անչափելի տարածութիւն մը ձգեր էինք արդէն մեր ետևը. բայց ինչօ՞ւ այս ամէնը և մինչև ե՞րբ, այդ չէինք գիտեր, կամ աւելի ճիշտը, չէինք յանգստէն գիտնալ: Մէկ բան միայն պարզ էր մեզ համար առաջին օրէն իսկ, այն էր, թէ անաւոր առաջադրութիւն մը կար այդ դիւային ծրագրին մէջ, և առեկա չաւանքն էր արդէն ստիպելու մեզ, որ համարձակութիւնն ունենայինք անդրադառնալու գէթ վայրկեան մը, այն ահաւոր իրականութեան, որ մեզի էր վիճակուած, որ մերը փրփի ըլլաք վաղը, անխուսափելիօրէն:

Իայց չէինք յանգստի:

Ճանապարհին՝ քիւրա կրկնէր, հաց ու մածուն կը բերէին մեզի ծախելու համար: Բայց դժգոհաբար, մեզմէ շատ քիչեր միայն կրնային գնել: Սոսկ վալլուկ մանուկներու պէտ իրարու ձեռքէ կը խլէինք, որովհետեւ երկու օր անգամ մը հաղիւ հաղիւ հացի

երես կը տեսնէինք: Ի՞նչ աւելի դժբախտ երեւոյթ,
քան բռնադատուած հասարակութիւնը տաքադրին՝
վառանգի րոպէներուն: Ամէն օր, իր կաշին էր օր
կ'ուզէր ապահովել՝ անօթի չմեռնելու համար...

Թիւրքին սուրին ու ետթողանին դէմ, կար-
ծես կը մրցէին փաղցն ու ծարաւը: Ծարաւը՝ որով-
հետեւ մեր տառապանքը ամբողջացնելու համար,
բարբարոսները ջուրն ալ կը զլանային մեզի...

Ինչ քանի՞ քանիներ, պապակը շրթունքներուն
հրատուցոր և քաղցի դժոխային (ջալարումներով հողմ
էր օր կը գրկէին, չվերականգնելու պայմանով:

Նրջանիկ էին մասամբ մը սակայն այն մայ-
րերը, որոնք տակաւին կաթ ունէին իրենց ստինք-
ներուն մէջ: Ծծկեր երախաներու նման, իրենք զի-
րենք կը ծծէին, կը քսէին մինչև վերջին կաթիլը:
Եւ ես քանինե՞ր տեսայ, որ նորածինի մը բնազդէ
մզուած, կը դիմէին ճերջանիկ մայրերուն, պաղա-
տանքով կաթիլ մը կաթ կ'աղերսէին, օրպէսզի թըր-
չէին իրենց չորցած լեզուները...

Ջուր, ջուր, ջուր...

Այս էր առաջին և վերջին վանկը, որ դուրս
կուգար իրենց շրթներէն, հրը անկուշտ հողին վրայ
զալարուն, կիներ ու երախաներ իրենց լեզրին շունչը
կը փչէին:

Անգրչիբիման աղաղակ մըն էր ասիկա, որ
կարծես մինչև այսօր ալ կը հնչէ ականջիս:

Ետքինս տակաւին կը փչաքաղուէի, և սար-
սուռով կը համակուիմ, երբ կը աարուիս վերջիշնու-
հիւժած զիմազդերը այն մանկիկներուն, որոնք կար-
ծես ապերախտ դուրգուրանքի մը տաքիկայ դալած,
կը նախընտրէին ջրամօյն ըլլալ Եփրատի ալիքներուն
մէջ, քան տանիլ ցաւն ու տառապանքը իրենց ան-
մեղութեան, ծարաւը շրթունքներուն, քաղցած ու

յոգնած:

Անմահունակ աղերսանքներով Եփրատին ալիք-
ներուն կ'ուզէին յանձնուիլ, և՛ անտարակուս անգի-
տակցաբար, բայց գետը չկար: Սարերու և ձորերու
ետին, ան հիմա իր զոհերու դիակները կ'ալուկոծէր,
քշելով զանոնք չէպի անվերջանալի սահմանները
անծայրածէր բնութեան...

Դ Է Պ Ի Ա Կ Ն

Փոքրիկներէն մէկը, հազիւ 8—9 տարեկան,
կը քայէ սօրը ձեռքէն ըսելով.

«Մա՛յր, խնայէ կեանքիս. մի՛ ըլլաք անգութ,
զոհէ թքի՛ր չորացած լեզուիս վրայ, հիմա կը մեռ-
նիմ»:

Բայց ի՞նչ կրնար ընել խեղճ մայրը, երբ ինքն
ալ կը մեռնէր ծարաւէն: Անիկա զուր կ'աշխատէր իր
բերինին մէջ զանել կաթիլ մը թուք՝ ազատելու հա-
մար իր զաւակը սահուն ճիրաններէն: Շատ չան-
մար իր զաւակը սահուն ճիրաններէն: Շատ չան-
ցած, անոնք, մայր ու աղայ, իրար փաթթուած,
ինկան գետինը, ջուր բառը սարած իրենց պապակած
շրթունքներուն վրայ:

Ջուրը մեղմէ հետու չէր սակայն, մենք կը
տեսնէինք անոր փայլը, բայց արգիլուած էր մեզ
մօտենալ անոր: Մեղմէ չտեսնէր կը փորձէին փախչիլ,
զոհէ փոքրիկներուն ջուր հասցնելու համար: Սակայն
այդ տեսակ յանդուգները զոհ կ'երթային թիւրք
ժանտաբամալի անողորմ զնդակին, ամենուս աչքին
աւլիւ:

Օրէ օր կը պակսէր մեր թիւը զգուի կերպով:
Ոմանք մեռան դնդակով, ոմանք սուրով, ուրիշներ
ծեծով, չտեսնէր աւթութիւնէ, ծարաւէ և աննկատ

րադրելի առաջադանքներէ, դոր ոչ մէկ գրիչ պիտի կարողանար պատկերացնել իրենց բովանդակ զարհուրանքով:

Ճամբան սեղի կը սիւնան Գէմախի քաղաքացի և գիւղացի հայերը: Ճակատադրական հարուածը անոնց մեռելատիպ դէմքերուն ալ զարկած էր իր ու գրոշմը:

Ու զրկուածներու մեր հէգ կտրուանը, յաւիտական անէծքը չրթներուն, կը շարունակէ մահուան արիւնոտ ճանապարհը, փռելով անոր երկայնքին անթիւ, անհամար զոհեր:

Տասը օրուայ առժամադին ճամբորդութենէ յետոյ, կը հասնինք գետի մը եզերքը, որուն վրայ ձգուած երկար կամուրջէ մը պիտի անցնէինք: Սարօ սուրը կը պատէ սեղ բոլորը:

Նախ քանի մը մարդ կարգով կ'անցնին գետին միւս եզրը: Սակայն օտարիկան զինուորներու խիստ հրաման մը կը ստիպէ մեզ ամէնքս մէկ անգամէն լեցուիլ կամուրջին վրայ ու թափաղ ժամուան մէջ անցնիլ գիւմարը: Ծայր կուտայ տհաւոր խուճապ մը: Ոստիկան—զինուորներու խառնախմբներն հարուածութեան տակ սենք կը սխիւնը հրաշակել ու կոխկռտել զիրար քիչերուան մթութեան մէջ: մեզմէ շատերը կամուրջին երկու եզրերէն դէսը կը թափուին ու կը խեղդուին:

Աղաւաղուածներս հոն անցուցինք գիշերը: Յաջորդ առտուն մեզ տեսանք չրջապատուած քիւրաքիւրով, ոստիկան զինուորները կը հրամայեն սեղ ոտքի ելլել, օրով հնաւ տղ օր պէտք էր հասնէինք Ակն:

Մենք յոգնած և ուժաւատ, ոտքի կ'ըլլենք շարունակելու համար մեր ճամբան: Ակնի թիւրք գիւղացիները, քիւրաքիւր հետ միասին սեր վրայ լարձակելով, կը թալեն ու կը հետորեն մեզմէ շատերը:

Մենք խուճապի մատնուած ու սարսափահար կը սկսինք ոտիկան պոռալ: Բայց ոչ մէկ ոգնութիւն, օտարիկաններէն մի քանիները սպաննուած էին մեր վրայ տեղացող գնդակներէն:

Երբ կը սօսենանք Ակն ըսուած տեղը, մեր ետևէն կը հասնին 3—4 ձիււորներ, որոնք ըստ երեւոյթին, թղթատարներ էին: չէինք ուզեր կտակածիլ իրենց մօտին, խորհելով թէ անոնք ուրիշ դործով մը ուրիշ տեղ կ'երթային, ու չպիտի ուզէին նեղութիւն պատճառել սեղի: Սակայն չարաչար սխալած էինք: Անոնք մեղի սօսենալնուն պէս ատրճանակներով կը սկսին կրակել մեր վրայ: մեզմէ 15 հոգի կ'իյնան գնդակահար, վարկենական մահով:

Վրայ հառաւ տհաւոր գիշերը:

Մեզ տարին ամայի դաշտ մը, որ ծածկուած էր քարով, փայտով ու մացառներով: Սիւնոցներ չունէինք ալլաւ, ամէն բան յափշտակած էին մեզմէ, առաջին օրերուն իսկ. այժմ կը նստէինք հողի ու քարի վրայ: Բախտաւոր կը համարէինք ինքզինքնիս այն գիշերները, երբ կը գտնէինք մաքուր դաշտադէտին մը ննջելու:

Գիշերուան սութին մէջ, կը ստիպուինք մեր մատներով տեղ բանալ մեզի համար, դոնէ երկու ծունկի տեղ:

Կը պառկինք կողք կողքի, չկրնալով քնանալ քարերու պատճառած ցաւերէն:

Հինգ օրուան առժամադի ճամբորդութենէ մը յետոյ կը հասնինք Ակն: 20 օր էր որ ելած էինք Երզնկայէն և առաջին անգամն էր որ կը մտնէինք քաղաք մը:

Հոն կը տեսնենք հայեր, որոնք չեն համարձակիր մօտենալ մեզի և հեռուն կեցած՝ կը նային

մեղի, արցունքը իրենց աչքերուն մէջ:

Ակն հասած էինք իրիկնամուտին. վերջալոյսէն կարմրած հորիզոնին վրայ կը կուտակուէին հեազհեա՛տ անձրևաբեր սև սև ամպեր:

Ի՞նչ կրնայինք ընել մենք. երկնքէն ու փողոցէն, շուներէն անգամ հալածուած թշուառներս: Անձրևը կը սկսի տեղալ, աստիճան սը աւելի քայքայելու համար կարծես, յոգնութենէն ու տառապանքէն ընկճուած մեր մարմինները:

Կը հաւաքուինք հայոց եկեղեցիին դուռը:

Վրայ կը հասնի մութ ու խաւար գիշերը. մեզ, մէ շատեր կը տեղաւորուին հայոց եկեղեցին, ուրիշներ հայոց վարժարանին մէջ. իսկ տարագիրներուս մեծ մասը կը մնանք դուրսը, փողոցին մէջ, պատեւուն տակ:

Կ'աշխատինք հանգչեցնել մեր աւնջուած մարմինները, պառկելով անձրևէն թրջուած գետնին վրայ:

Ամպերու տհաքիւ ուրտուռները ու շտեթահարումները աստիճան սը աւելի շեշտեն զիշերտայ առթած սարսափը:

Անձրևը կը սաստկանայ հեազհեա՛տ ու կը շարունակէ տեղալ մինչև յաջորդ առաւօտը, մենք անտէր ու անպատսպառ, կը մնանք անձրևին տակ մինչև լուսարացը:

Ամենքս ալ ջուրը ինկած հաւերուն պէս, կըծկուած ու նստած ենք տեղերնիս, մեր մերկութիւնը ծածկող ցնցոտիները, անձրևէն ծանրացած, կապարի պէս կը ճնշեն մեր յոգնած ուսերուն վրայ: Խոնավութիւնը թափանցած էր մինչև մեր ոտկոթներուն ծուծը:

Արևն անգամ կը զլանար տալ մեղի իր տաքութիւնը ու մենք կը օտիպուինք մնալ թաց լաթե-

րուն մէջ:

Անկցի հայերը, ցաւելով մեր վիճակին կ'աշխատին լաթ հասցնել մեղի, սակաւն կ'արգելուին ոտական զինուորներէն: Դանի մը յանդուգն կիներ գաղտնի կը մօշէնտն մեղի ու լալով կը պատեն թէ իրենց բոլոր այլ մարդիկը ձերբակալուած են: Անոնցմէ մօտ մը աքսորուած է նախապէս, մէկ մասն ալ բանտարկուած կը մնայ տակաւին:

Իսկ թէ ինչ պիտի ըլլան անոնք, առիկա գաղտնի կը պահուի իրենցմէ: Միայն թէ սև լուր սը պսած է չրչիլ թէ իրենք ևս պիտի աքսորուին:

Ամբողջ օրը կ'անցնենք Ակնի մէջ, ուր բաւական կը հոնգստանանք:

Մեզմէ իւրաքանչիւրին երկու հաց կը արուի կառավարութեան հաշուին, ու դարձեալ հրաման կը ստանանք շարունակելու մեր ճամբան: Մահուան կարաւանը կը շարժուի դարձեալ: Ամենսուն ճակատին վրայ կը նշմարուի անտուգութեան կնճիւղը, դէմքերը ախար են, մահուան չափ ախուր: Խօսք չկայ, վշտին մեծութիւնը փակեր, կաշկանդեր է բոլորին շրթունքները:

Բայց ի՞նչ ընել, ո՞ւր փախիլ, հայերու տունները, բայց չէ՞ որ անոնք ալ կը բալտէին, վայրկեանէ վայրկեան, մեր դժբախտ ճակատագրին: Նախընթաց եղբերական փորձերը բաւական էին համոզելու նաև Ակնի հայերը, թէ թրջուած անզուսպ վարկաբանութիւնը չպիտի խնայէ և իրենց մնացորդներուն:

Անոնք կ'իմանան սեզսէ թէ նախապէս հաւաքած էին բոլոր մեր աղաբարդիկը, նոյնը եղած էր և Ակնի մէջ, ուր ձերբակալուած արհրէն մէկ մասը բանտարկուած, միւս մասը աքսորուած էր արդէն: Այլ կտակած չկայ ուրեմն, որ կարգը եկած էր արժմ

քաղաքին մէջ մնացորդներուն:

Մեզմէ շատերը չէին ուզեր հեռանալ Ակնէն: Հիւանդ են ու քաղելու անկարող. կ'աղաչեն ու կը պաղաւին օր մէկ գիշեր ալ թողսւն զիրենք հօն, թիչ մը կաղաւարուելու համար. բայց ո՞վ էր լսող. տնոնց պաղատանքներուն կը պատասխանուի խորազանի անգուլի հարուածներով: Շատերը տեղն ու տեղը կը մեռնին հրացաններու ու խորազաններու հարուածներուն տակ: Դահիճներու վայրագ դէմքերը կը ստանային զփոխային փայլ մը, թմեն անգամ, երբ հայ մը, կ'իյնար անշնչացած իրենց ռաքորուն տակ:

Թիւրքերն ու զիւրաւորը իրաւունք ստացած էին մեր մէջ մտնելու աղաաօրէն, իրենց ուղած ձեւով սպաննութեան փորձեր կատարելու համար մեր վրայ:

Մեր խուսձը Ակնի մէջ ալ ունեցաւ բաւական կորուստ: Սպաննուածներէն զաւ Կային հարիւրաւոր ծանր վիրաւորներ ու հիւանդներ, սրունք փոխադրուանցան հիւանդանոց...:

Տօրօրինակ սարգաւորութիւն...:

Համաձայն իսլամական կրօնի պատուիրաններուն, պէտք չէ շարժի հիւանդի մը, երբ ան կը գըտնուի հոանր վիճակի մէջ: Պէտք է եղեր խնայել ու առողջացնել զայն ու անկէ յետոյ միայն մահացնել:

Տարագրութեան ճամբուն վրայ մենք շատ անգամ տեսանք թէ, ինչպէս սեղ յօշոտող մարդակեր դաղանները անսովոր փափկասրտութեամբ մը կը մօտենային հիւանդի մը, տնոր հաց սւ ջուր կը ճարէին ու զայն կաղաւարելէ յետոյ վերջ կուտային անոր կեանքին, դնդակով մը:

Ակնէն հազիւ երկու ժամուան ճամբայ քաղած էինք, երբ մեր դէմ ելաւ ճիւղաւ հրօսախուժ մը:

Խաբէն մինչև շրջաւր զինուած, սեւք ստիպուեցանք կտնք առնել մեր հասած տեղը:

Ոչ առաջ երթալ կտրելի էր մեզ համար և ոչ ալ ետ դառնալ:

Մեզմէ մաս մը առատուն կանուխ ճամբայ դրին ու կառկածը սկսաւ տանջել մեզ դարձեալ:

Նփրաած կը հոսի մեր ձախ կողմէն, իսկ մեր աջ կողմը կը բարձրանան հսկայ ապառաժներ: Մենք կը բարձրանանք զաւիվեր ու ցից ճամբով մը, թիւրաւորը կամաց կամաց կը սօտենան, մեզ հետ ընկերացող ոստիկան—զինուորներն անգամ կը սոսկան ասնոնց երևոյթէն, վտանգը անխուսափելի է: Ահ ու սարսափ կը տիրէ աւանուս:

Կը դիմենք ոստիկան—զինուորներուն և հասց կընալ կ'ուզենք թէ ինչօ՞ւ թիւրաւորը կ'արգիլեն ճամբուն անցքը:

Անոնք կը յառաջանան ու կը հօրցնեն թիւրաւորուն թէ ինչ կ'ուզեն:

— Պէտք է աղաւ ձգել մեզ, օր մենք հայերը թալլենք ինչպէս օր կ'ուզենք, կը պատասխանեն հրօսակները:

Մենք կը օկօինք քաղել:

Մեզ ինչ ձգած էին արդէն օր պիտի թալլէին հիւս, չոր հոգի մը ու պատառատուն ցնցոտիներէ զաւ օյինչ չօւնէինք: Համոզուած էինք օր թէ աղ հոգին և թէ սինչ և օսկ աղ ցնցոտիները վաղ թէ սւշ պիտի խլէին մեզմէ:

Ամէնք ալ կը ստիպուինք կենալ արող արեւին տակ. թիւրաւորը կը խուզարկեն մեզ մէկիկ մէկիկ, խուզարկուողները կը շարունակեն իրենց ճամբան: Գիշերը վրայ կը հասնի, բայց դեռ թիւրաւորը չեն վերջացուցած իրենց թալանի գործը, օր կը շարունակեն:

նակուի մինչև յաջորդ առաւօտ:

Լուսաբացին շրջապատուած գինուած քերտե-
րով, մեր կարաւանը կը յառաջանայ դարձեալ:

Կէսօր կ'ըլլայ, արևուն կիզիչ ճառագայթները
կ'այրեն մեր դէմքերը, շատերու այրուած դէմքերուն
վրայ վերքեր բացուած էին:

Քանի սը ժամէն կը հասնինք տեղ մը որ ջուր
ունէր և կը թուէր թէ ուխտատեղի մըն էր:

Ահա խոշոր ծառ մը, անոր հովանիին տակ,
մատուռի նման պղտիկ շէնք սը, որոն տսէն մէկ
մատին վրայ կապուած էին հազար ու մէկ գոյներով
քուրջի կտորներ:

Մատուռին քովէն կը վազէր առու մը, որուն
վրայ խաւժեցինք հազարաւոր ծարաւի տարադիրներս,
զովացնելու համար մեր պապական շրթունքները:

Կտարած գաւաթ մը իսկ չունէինք:

Շուններու նման, գետնին վրայ պառկած կը
լակէինք ջուրը մեր լեզուին ծարովը ու այդպէսով
կը ջանայինք յագեցնել մեր ծարաւը:

Այսքանն ալ մեծ երջանկութիւն էր մեզ հա-
մար:

Օրերով քալած էինք, բոլորովին ծարաւ, այժմ
ջուր դատած էինք և մէյ սըն ալ չծարաւելու համար,
կարծես կ'ազդէինք խմել առուին ջուրը, ամբողջովին
զայն ցասքեցնելու տառիճան, ինչ հոգ թէ ջուրին
հետ մեր կոկորդէն վար կը զրկէինք նաև աւազի
հատիկները:

Ջուր ունէինք այժմ, բայց հա՞ց ուռկից գըտա-
նել:

Ակնէն վերցուցած հացերնիւ հառած էր, իւր
բաժանչիւրին տուած էին կէս օխտ հաց, երեք օր-
ուան համար:

Մեր շուրջը չէինք գտնիւ կանանչութիւն տն:

Գամ, օրով կտրելի ըլլար լեցնել մեր գաւառիկ ստա-
մոքները, ու անօթութենէ ուժասպառ, չենք կրնար
քալել, կանգ կ'առնենք քանի մը վարկեան, յանկարծ
գարշահոտութիւն մը կը խեղդէ սեղ, կը նայինք մեր
շուրջը, օշինչ չերևար:

Բայց կը գուշակենք թէ մարդկային դիակնե-
րու հոռն է որ լեցուց այդ ամայի վայրը:

Սակայն օ՛ւր նեղուած են խնոնք, եւ որոնց
դիակներն են արդեօք: Յանկարծ ձայներ կը լսենք
մեր քալած ճամբուն ձախ կողմի սաօրերկրեայ աւե-
րակի սը մէջէն: Բոլորս շփոթուած, նետուիլ կ'ուզենք
հօն, սակայն հօն երթալ կարենալու համար, պէտք է
իշխալ վարի անդունդը, որ կը գտնուէր Եփրատի
կողմին:

Մեզմէ մէկ քանին յանդգնութիւնն ունեցած
նետուիլ վար, բայց անմիջապէս վերադարձան, մահ-
ուան սարսափը դէմքերուն վրայ: Անոնք իրենց հեռ-
բերին արիւնին մէջ ներկուած գլխարկներ ու ձեռ-
նափայտեր:

Սարսուռով կը հաղորդեն մեզի թէ հօն մօր-
թուած են 300է աւելի մարդիկ, այդ թէ կին, թէ
անոնցմէ ոմանք կիտամեռ էին, հոգեվարքի եղերական
տնքոցով մը:

Մենք սոսկացինք ու արիւնը սկսաւ օտարի,
կարծես, մեր երակներուն մէջ:

Այժմ պարզ էր սեղ համար թէ որոնք էին
մօրթուռները:

Անոնք մեզմէ մէկ քանի ժամ առաջ Ակնէն
ճամբու դուրսած մեր տարազիր ընկերներն էին,
որոնց հեռքը կը փնտռէինք ճամբան ու չէինք գըտ-
ներ:

Անոնք բերուած էին մինչև հօն ու մօրթուած
այդ գետնափոր խառնչին մէջ: Այժմ մեզ դիմաւոր

րողները, անկասկած, անոնց դատիճներն էին, որոնք
գուցէ յոգնած մարդ սօրթեղէ, մեղ հալածելով բաւա-
կանացան:

Սարսափով ու կոկիծով կը հեռանանք այդ
սպանդանոցէն:

Իրիկունը կը հասնինք գիւղ մը:

Նախապէս կը հրամայեն մեզ նստիլ գիւղին
ճամբուն վրայ, բայց յետոյ անյարմար կը համարեն
մեզ հոն թողուլ ու կ'առաջնորդեն մեզ գիւղին մէջը,
որպէս զի աւելի մօտ ըլլանք մեր դատիճներուն:

Գիւղին շուկան կը հաչեն, բոլոր կենդանիները
խրենց ուրոյն ձայներով կը լեցնեն գիւղը: Գիւրա
գիւղացիները այր թէ կին, կը մօտենան մեզի ու
կ'ուզեն զեղեցիկ աղջիկներ, զարդեղէն կը փնտռեն:

Գիւղերը ի՞նչպէս անցնել:

Ոստիկան—գիւնուորները ձգելով, ուտել խմելու,
տքէյֆախ կ'երթան գիւղի աղաներուն տունները և սենք
կը մնանք գիւղացիներուն ձեռքը, անոնցմէ իւրա-
քանչիւրը բան մը կ'ըսէ մեզի. գիւղին պահապան
շուկանը մեր վրայ կը յարձակէին կատաղօրէն, մեզ
բզկեցու համար: Որո՞ւ դիմենք. սուրբ գիւղեր է,
աստղերը չեն երևար, երկնքին վրայ, որ ծածկուած
է սեղան ամպերով, կարծես սեր գլխուն վրայ իյնա-
լու համար: Գիւղին տունները, ծառերը, ամէն ինչ
աարօրինակ կը թուի մեզ, ամէնքն ալ կ'ործես պատ-
րաստ են լափելու մեզ:

Սոսկումը կը պատէ մեր ամբողջ էութիւնը, կը
պրկուին մեր ջիւղերը ու կը սպասենք սեր ճակատ-
գործին:

Կէս գիշեր է: Յանկարծ կը լսենք ձայն մը, որ
«մայրի՛կ, մայրի՛կ» կ'աղաղակէ:

Հայ օրբօրդի մը օգնութեան ճիչն է որ կը
ցնցէ մեզ:

Գիւղինս կը բարձրացնենք, վախ՛վ կը դի-
տենք մեր շուրջը. նստն ձայներ կը սկսին լսուին
նաև ուրիշ կողմէ:

Գիւրա գիւղացիներն են որ կ'առեանքէն հայ
գեղուհիները:

Անցօցիները այդ զարհուրելի գիշերն ալ, տեսնց
վայրկեան մը քնանալ կարենալու:

Վերջապէս առաւօտ կ'ըլլայ:

Մենք կը պատրաստուինք շարունակելու ընդ
ճամբան. Ոստիկան—գիւնուորները դեռ չեն վերա-
դարձած իրենց խրախճափարերէն, ուր անցուցած
էին տարօղջ գիշերը զուարճանալով, գիւղին սեծերուն
հետ, հայ գեղանի աղջիկներով:

ԴԵՊԻ ԱՐԱԲԿԻՐ

Արեւ հօրիզոնին վրայ բաւական բարձրանալէ
յետոյ, կուգան ու կը հրամայեն մեզ քաշել: Մենք
ճամբայ կ'իյնանք քաշկառելով մեր բաքերուն վրայ
ծանրացած ու աշտար մեր մարմինները:

Գիւղէ գիւղ, լեռնէ լեռ, ձորէ ձոր անցնելով,
15—20 օրուան անընդհատ ճամբորդութենէ մը յետոյ,
կը հասնինք Արաբկիր:

Ակնէն շատ հեռու չէր Արաբկիր, կրնայինք
հասնիլ 6—7 օրէն. սակայն ձգելով ուղիղ ճամբան
մեզ կը քշէին լեռնէ լեռ, օձառաղաւ ընելու համար
մեզ:

Ամբողջ օր մէկ կամ առ առաւելն երկու ժա-
ղաղար ունէինք, օախառած էինք քաշել, շատ ան-
գամ ալ վազել օստիկան—գիւնուորներու հարուածնե-
րուն տակ: Կախառակ ասոր մէկ օրուան ճամբան կը

կարէինք հինգ օրուան մէջ:

Անկարելի է առանց հողեկան սարսուռի վեր-
յիշել այն անհնարին տանջանքները, որ մեր ամե-
նօրուան կեանքը կը կազմէին այդ ամօթանելի ճամ-
բորդութեան ընթացքին, իւրաքանչիւր օր նոր զոհեր
կը խլէր սեղմէ: Մէկ կողմէ կը գործէին քիւրաին ու
թիւրքին սուրն ու կացինը, միւս կողմէ յօգնութիւ-
նը, քաղցն ու ծարաւը: Օրական առնուաղն 25—30
հոգի զոհ կուտայինք:

Մեզսէ անոնք որ չէին կրնար մազլցիլ զառի-
վերհրը կամ վաղել իրենց ուղեւորուն առկա գոյացած
գէշ վէրքերուն պատճառով, կը մնային իրենց տեղե-
րը, օրերով անօթի, ծարաւ խարկուն ճառագայթնե-
րուն առկա, հոն մեռնելու կամ մեռցուելու համար:

Ահա Վերջապէս Արաբկիր, որ իր սև սև պա-
րիսպներով կը ցցուի մեր աջի:

Սրտատրոփ կը մօտենանք քաղաքին, ուր Ակ-
նէն վերջ պիտի զաննէ զարձեալ հայեր տակաւին
թողուած իրենց տուններուն մէջ:

Մենք բնազուրկներս բախտաւոր կը համարէինք
այն հայը որ իր տունէն ներս, իր պատուհանին
քովից կը կենայ տակաւին: Մեւք մօռցեր էինք
այլևս տունը, դուռ, ընտանիք, ամէն բան. մենք
երջանիկ կը համարէինք մեզի, եթէ թոյլ 'տային որ
օգտուէինք պատի մը կամ ծառի մը ձգած շուքէն:

Բայց ամիկա իսկ շատ կը տեսնուէր մեզի:

Հազիւ թէ օտք կը կոխենք Արաբկիր, յան-
կարծ կ'արդիւն մեր մուտքը, վայրագ սուտիկաններու
վոհմակ մը. խարաղաններով կը մտնեն մեր մէջ,
կը փոխեն մեր ճամբան դէպի լեռները, միշտ դէպի
լեռները:

Արաբկիրի հայ բնակչութիւնը լսելով որ հա-
տարադիրներ կ'անցնին իրենց քաղաքէն, դուռը

կ'ելլեն իրենց տուններէն ու կ'ուզեն մօտենալ մեր
կորուստին:

Շատերը կը հարցնէին իրենց ազգականները:

Ոստիկանները կ'արդիւն զանոնք:

Մենք նստած ենք քաղաքէն քիչ մը հեռու
շաշտադեանի մէջ վրայ:

Ժողովուրդը դարձեալ կը սկսի մօտենալ մեզի,
բայց կապղած ոստիկանները չեն ձգեր:

Ոստիկաններու այս անսիրտ վերաբերմունքը
յառաջ կը բերէ մեզ մօտենալ ուղղող հաւերուն մէջ
յուզում և ըմբոստութիւն:

Հակառակ իջնող խարաղանի հարուածներուն,
անոնք կը մօտենան իրենց տարաքիւր ազգակիցներուն,
ծանօթ թէ անծանօթ կը փաթթուին մեր վիզերուն,
կ'ուզեն լալ ու ողբալ մեր սև ճակատագիրը:

Հոն՝ Երզնկացի քանի մը կիներ ծննդաբերու-
թիւն կ'ունենան. տարաբախտ պարիկները կը ծնէին
լեռներու և ձորերու մէջ ու կը ձգուէին իրենց ծնած
տեղը, կերակուր ըլլալու համար գաղաններու կամ
գիշտաիջ թոյլներուն:

Եթէ ծնող կիներ առողջ է, դարձեալ կը շարուն-
նակէ իր ճամբան, հակառակ պարագային տեղն ու
տեղը կը մնար:

Բաղմթիւ էին այս տեսակ դէպքեր:

Հաւեր կը փութան լաթի կտորներ հասցնել
ծննդաբերութիւն օնեցող կիներուն, տնոնց մերկ
մարսիները ծածկելու ու զանոնք ցուրտէն պաշտպ-
արելու համար:

Հիւանդներուն կաթ, ջուր, ուտելիք կը բե-
րեն, առանց քաշուելու հարուածներէն:

Ոսանք կառաղութենէն կը պոստն օստիկան-
ներուն երեսն ի վեր, ըսելով. «անասունածնէ՛ր,
զոնէ՛ք թոյլ տուէ՛ք մեզի ազնեւուն մեր քոյրերուն»:

նոնք մեր սրտի հաւորներն են:

Ոստիկանները աղբ յանդուգներուն կը սպառնան թէ՛ վաղը, միւս օրը իրենք ալ պիտի նոյն վիճակին ենթարկուին, հետեւապէս աւելորդ է ցաւել եղածներուն վրայ:

Ոստիկաններու աղբ սպառնալիքներուն պէտք չկար, համոզուելու համար թէ մեր ճակատադէրը վերապահուած էր բոլոր թրջահայ մեր եղբայրներուն և քոյրերուն: Եւ մէկ հայ դիտէր ասիկա, հետեւաբար վախճալու պէտք չէր զգար ալիւս: Ինչ ալ ըլլար, թիւրքը վճռած էր բնայնջեւ հայ տարրը թիւրքերոյ մէջ, ասոր համոզուած էին ամենքն ալ, թէ՛ տարագործողները և թէ՛ տակաւին մնացողները:

Կին մը, Հռիփսիմէ անունով, բնիկ Երզնկացի, բոյց Արաբկիր տնտեսացած, մեր մէջէն կը փառէ իր մայրը, քուրը ու մէկ հաւանք եղբայրը, Մաղմաղ անդիկեան:

Խեղճ կինը կը յաջողի գտնել իր մայրը, քուրը և աւել իր եղբայրը որ չորս—հինգ տեղէ վերաւորուած ու արիւնջուտ վիճակի մէջ: Կինը կը փաթթուի իր վերաւոր եղբոր վրէիս, որ նուազած կ'ընայ գետին:

Մենք կը շարունակենք մեր ճամբան:

Այլևս քաղաքը չէր երևնար:

Մենք բաւական հեռացեր էինք խոտոր ճամբաներով: Վերջնային տեսները կը հասնինք ձոր մը ուր կ'անցնենք գիւղերը:

Արաբկիրէն բաժնուելէն յետոյ կը քալենք օրերով, շաբաթներով, տալով անհաշիւ զոհեր:

Վերջապէս կը հասնինք գետի մը եզերքը, ուր կը մնանք քանի մը օրեր: Գետին վրայ կը տեսնենք երկու խոշոր մակոյկներ, որոնցմով պիտի անցնինք միւս եզրը, Կիւմիւշ Մատենի լսուած աղբ:

Հոն ձգեցինք բազմաթիւ մեռելներ:

Կը տեսնէինք ջուրին երեսը հաւերու դիակներ:

Անոնք, որ կը տառապէին հիւանդութեամբ, իրենց հանգիստը կը փնտէին ջրահեղ ըլլալուն մէջ: Օրեր կ'անցնին բայց տարագրիներու հազիւ մէկ մասը կարելի կ'ըլլայ փոխադրել գետին միւս կողմ:

Շատեր յուսահատօրէն գնալ կը նետուին և կը խեղդուին:

Դրաս ունեցողները կաշառքով կը յաջողին լեցուիլ մակոյկին մէջ և հասնել գետին կողմ Կիւմիւշ Մատենի:

Ողջ մնացողներէս շատերը, կորսնցուցած էինք զիրար, օրովհետեւ մինչև մակոյկ հասնիլ, ստիպուած էինք մանել գետը, որ կը հասնէր մինչև մեր վիզը, ու սպասել որ անցնելու հերթը մեզի գայ:

Շատ յոգնածներ, չկրնալով դիմադրել հոսանքի ուժին, կը քշուէին անկէ, անգամ մըն ալ չվերադառնալու պայմանով:

Մէկ մասն ալ գետը անցնելէ յետոյ կ'առաջնորդուէին ուրիշ ճամբով: Անոնք որ դեռ կը սպասեն գետը չանցած իրենց աղքատիկներուն, կը կորսնցնեն տալէն գացողներուն հետքը:

Մեր կարաւանը բաժան բաժան կ'ըլլայ, աղբի կը կը կորսնցնէ իր մայրը, կինը իր ամուսինը, քուրը իր եղբայրը: Ալ կը մնանք իրարմէ հեռու, իրարմէ անտեղեակ:

Կիւմիւշ Մատենի, գետի կողմէն շինուած փոքրիկ և սիրուն ճաղք մըն է, հոն կը գտնուի փլած եկեղեցի մը, անոր շուրջը հին հայ թաղեր, ասկայն ոչ մէկ հայ գետնէ հոն: Կ'ըսուի թէ շատ տարիներ

առաջ հոն կար բաւական թիւով հայեր, զոր կը ձեռնարկէին եկեղեցին ու առնէին:

Կիւմիւշ Մատենիէն յետոյ, վերջապէս կը հասնինք Խորհրդի:

Մեզ կը հաւաքեն արաի մը մէջ, ուր կը գրանենք մեզմէ առաջ հասնողները:

Հետզհետէ կը հասնին նաև մեզմէ յետոյ Կիւմիւշ Մատենիէն եկողները, հոն կը սպասենք երեք օր:

Կը համախմբուին գետանցէն բոլոր ուշ մնացողները:

Խորհրդի հասնելու առաջին օրը, թիւրք պէս յերն ու աղաները կը չըջապատեն մեզ ու մեզմէ խել կ'ուզեն աղջիկները: Հայերը կը դիմադրեն առաջին օրը ու մէկ հաւ իսկ չեն տար:

Բայց վրայ կը հասնի գիշերը ու քիւրաքիւր օղառելով գիշերուան մութէն կը յաջողին յափշտակել երեք աղջիկներ:

Երկրորդ օրը Խորհրդի գերմանական որդանոցին կողմէ կուգան քանի մը թիւրքեր և քանի մըն ալ գերմանացիներ ու կը հաւաքեն մօտ 300 որդեր, մանչ թէ աղջիկ:

Շատ փոքրիկ որդեր չկային, եփրառը նախապէս կլլած էր զանոնք, մնացած 10—15 տարեկանները կը տարուին գերմանական որդանոցները, մաս մըն ալ թիւրք վարժարանը:

Յետոյ մեր վրայ կը թափին քաղաքին թիւրք արհեստավորները, սրոնք կը զատեն մեզմէ 15—17 տաշկան արհեստավոր պատանիները:

20—30 կօչկակար, գերձակ և հացադօրծ: Հայ պատանիները այս կերպով կ'ապաւինին թիւրքին գթութեան:

Երրորդ օրը հիւանդանոցներու կողմէ կ'առնեն

կը բերեն, մեր բոլոր հիւանդները հիւանդանոց փոխադրելու համար:

Հիւանդներու գոգծը կը վերջանայ մինչև կէսօր: Մնացածներուն դարձեալ երկերկու հաց կը բաժնեն ու կը հրօտայեն կրկին ճամբայ ելլել:

— Ուր առնիլ կ'ուզեն մեզ այս անօրէնները, կը հարցնէ մեզմէ իւրաքանչիւրը յօստահատ անհաւթեամբ մշ, Ձէ՞ օր կ'ըսէին մեզի թէ մինչև Խորհրդի պիտի երթանք և ոչ աւելի:

Մեզմէ ոմանք չեն ուզեր այլևս շարունակել ճանապարհը, բայց ստիկաններու անողորմ հարուածները կը ստիպեն զանոնք քաշել դէպի մահաշունչ անստուգութիւնը:

Գանի մը ժամէն կը հասնինք անծանօթ գիւղ մը, ուր առաջին անգամ ըլլալով, կը մտնեն մեր խումբին մէջ քիւրաքիւ, որոնք կը զատեն ու կը հեռացնեն մեզմէ 20—30ի չափ աղաժաղիկ՝ Կարինի գիւղացիներէն ու Երզնկացիներէն:

Թէ ո՛ւր կը առնէին զանոնք, առիկա մեզմէ ոչ մէկը գիտեր:

Անձկութեամբ կը դիմենք ստիկաններուն ու կը հարցնենք պատճառն ու նպատակը այդ բաժանման:

— Զինուոր չէ մնացած, զանոնք կը առնին իբրև զինուոր, կը պատասխանէ անոնցմէ մէկը:

— Արա հե՛ծելու կը տանին, կ'ըսէ ուրիշ մը:

— Շէ՛ք շինելու կը տանին, կ'ըլլայ երրորդի մը պատասխանը:

Որո՛ւն հաւատար: Աշխատանքի, հնձելու թէ հնձուելու կ'երթային մեր սիրելիներն ու հարազատները: Առիկա քաղանիք էր մեզ համար:

Սեւ կասկածը կը լլկէ մեր հոգին գիշերը մինչև ջոյս: Լուսաբացին կը վերադառնան քիւրաքիւր առանց

հայու:

Այ դժբաժնի չէ գուշակել գացողներուն վախճանը: Անոնք ամենքն ալ յօշոտուած էին գաղանաբար:

Դիւրաւորը ժանտարմա չափուշին հրամանով կը մտնէն դարձեալ տարադիրներու բազմութեան մէջ, սէկիկ սէկիկ կը քննեն կիները ու աղամարդիկը, հասկնալու համար թէ կա՞ն կանացի զգեստներով ծպտուած աղամարդիկ:

Կը բացուի անխնայ ծեծերու տեսարան մը: Դուռններ ու թւեր կը փչուին լախաբի ու ուրազի հարսւածներուն տակ: Բոլոր տղերքը առանց բացառութեան սինչէ 14 տարեկանները, թւերը կապուած վիճակի մէջ կը տանին Գանը—նոսին ուղղութեամբ, դէպի ետ, լեռները, լսկ մեզ կիներուս կ'առաջնորդեն ձորի ճամբով, դէպի առաջ:

Կսկիծը, սասկութենէն կարծես շնացուցած էր ինք ուղեղը և մոռցած էինք թէ ո՞ւր ե՞լ եւ ուր կ'երթանք: Կը քչէին մեզ անվերջ խորազանի հորս ուածներով ուր որ ուղէին, անբան անասուններու պէս, մենք համայնքով տանք այլևս մեր ճակատաւորին:

Թէ կը քալէինք և թէ ետենիս դարձած կը նայէինք այն կողմ ուր կը սպասէին ձեռքերն ինչ կապուած աղամարդիկ:

Անոնցմէ մէկը, որ հագած էր կանացի զգեստ, կ'ենթադրուի զարհուրելի խօշտանգուով:

Տեսարանը աղիւղսրմ էր:

Չարաչար ծեծելէ յետոյ կոթինով կը ճեղքեն թշուառ մարդուն գլուխը: արիւնը գետի պէս կը հոսի ճակատէն վար ու լեզուն կախուած դուրս կ'իջնայ քերտէն:

Թիւրքերը այս կերպով կը կարծէին կատարած

ըլլալ իրենց պարտականութիւնը, իրենց փառչածին հանդէպ:

Ատոր համար, արեան հօտէն գինովցած, վեր կը բարձրացնեն թրքական դրօշակը, երեք անգամ ռփառաշարժ չօք եռալա պոռալով:

Ա՛խ, այդ թրքական դրօշը որ տարիներով ծածանուած է արիւնի և մօխիրներու վրայ միայն...

Խորքերգէն 15 օր վերջը կը հասնինք Տիգրանակերտ:

Կիները միայն մոռցած էին, որոնցմէ ամէն օր նոր զոհեր կուտայինք:

Հինգ—վեց օր է, մոռցած էինք առանց հացի, առանց ջուրի: Բայց կսկիծը մեզի մոռցնել տուած էր մեր անօթութիւնն ու ծարաւը:

Թիւրք սատիկան—գինուորները հոն կը լանձնեն մեզ քիւրառաշարտին և քիւրառ սատիկան—գինուորներուն, ու իրենք ձի նստած կը վերադառնան:

Պահ մը կը սոռնանք մեր սիրելիներու մօրս թրուելուն կսկիծը ու կը սկսինք մտածել թէ ի՞նչ պիտի ըլլայ մեր ճակատագիրը: Այն վայրկեանէն յետոյ երբ ալ մեր պատուի, կեանքի ու մահուան տէրերը կ'ըլլան քիւրառեր:

Հող, մէկ ժամ կը թաղուն մեզ Տիգրանակերտի մէջ, այն ալ քաղաքէն դուրս գտնուած ջորանոցին առջև:

Իրիկնադէմին քիւրառերը կը հրամայեն մեզ քաքի ելլել: Թէև յօգնաբեկ, բայց կը ստիպուինք հնազանդիկ ու կը ուղիւնք քալել. այս անգամ մեզ կ'առաջնորդեն խիտ անտառներու մէջէն: Գիշերը վրայ կը հասնի. մութ է, զիրար չենք տեսներ, ծառ

ոերը ուրուականներու նման կը ցցուին մեր դէմ, դիշերուան թանձր մութին սէջ: Մենք կը կորսնցնենք մեր ճամբան ու ամբողջ դիշերը կը դեգերինք ան-
տառներուն մէջ: Լուսաբացին հաղիւ երկու ժամ մնացած, մեզ կը տանին դաշտ մը. ծածկուած մա-
ցառներով, սրունք կը ծածկեն մեր մերկ ու արիւնա-
հոս ոտքերը:

Սապայն հակառակ մեր վախին, քիւրառ ոտա-
կանները, դէթ երևութապէս, թիւրքերէն աւելի
մեղս կը վարուին մեզ հետ. կը ցուցնէին թէ շատ կը
ցաւէին մեր վիճակին վրայ: Ընդհանրապէս ջրաւէտ
տեղերէ կ'առաջնորդէին մեզ:

Չէին ձգեր որ ուրիշներ գտն ու կողոպտեն
մեզ, դիտաւորապէս անոր համար որ մենք կամովին
կուտայինք մեր ունեցածը իրենց, իբրեւ վարձա-
րութիւն իրենց մեղս վերաբերմունքին:

Տիգրանապետէն ելած ասաննիս ոչ մէկ բան
չէինք կրցած գնել. անկէ ի վեր երեք օր քալած
բայց դեռ հանդիպած չէինք ուէ գիւղի ուսկից կա-
րելի ըլլար գէթ քիչ մը հաց ճարել:

Վերջապէս երեք օր յետոյ կը հասնինք ամայի
դաշտադեպին մը, ուր կը մնանք երկու օր: Հօն
քիւրառ ոտականները կը յաջողին շրջակայ գիւղերէն
հաց բերել տալ և բաժնել մեզի, իւրաքանչիւրին
մէկ—երկու հաց:

Երկրորդ հանգիստէ մը յետոյ ճամբայ կ'ելլենք
անցնելով անծանօթ գիւղերէ, հանդիպելով Ատրապատն
յետոյ Սէվէրէճ ուր կը մնանք սէկ գիշեր:

Սէվէրէճի մէջ ամենքս ալ կը բռնուինք թանչ-
քի հիւանդութեամբ, որ կը ստակտնայ օրէ օր:
Քալելու բացարձակապէս անկարող հիւանդները կը
ձգուին Սէվէրէճ, իսկ միւսներս կը շարունակենք
մեր ճամբան: Քանի մը օրէն կը հասնինք Ուրֆա, ուր

կը թիմեն մեզ ճաղգային խոն Կոչուած Խիտի մը
մէջ: Երեք օրուան ընթացքին մեզսէ շատերը կը
մեռնին հոն թանչքէ, որ չ'օրհիւ մեր քաշած առա-
պանքին մահացու կը դառնար:

Մեզմէ յետոյ Ուրֆա կը հասնին Արաբկիրի և
Տիգրանապետի հայ տարագիրները, որոնք նոյնպէս
կը թիմուին ճաղգային խոն Կոչուած այս մեռելա-
տան մէջ, մինչև դուռը: Հիւանդութիւնը օրական
առնուազն 8—10 հոգի կը տանէր մեզէ:

Մեռելները կիները միայն կրնան տանիլ մինչև
գերեզմանատուն, որ կը դանուէր քաղաքէն դուրս
և տակաւին անկէ հեռու:

Աղագային խոնքին մէջ մեզի կ'այցելէին երկաթ
ղզուներ հագած և կապոյտ ու կարմիր ծոպերով
գլխարկներ դրած մարդիկ, որոնց հայկական դիւա-
դիծին, հայերէն խօսակցութեան և մեր մասին ցոյց
տուած զուրգուրոտ վերաբերմունքին հակառակ,
մենք անոնց տարաջներէն կը կասկածինք անոնց հայ
ըլլալու մասին ու կը զգուշանանք անոնց բռն մը
խօսելէ:

Հակառակ մեր այս զգուշութեան, անոնք կը
շարունակեն դարձեալ հետաքրքրուիլ ճանապարհի
մեր կեանքով. տեղեկութիւններ կ'ուզեն, մեզմէ, կը
ախրին մեր պատմածներէն ու կը հեռանան: Նոյն
օրերը Գրիգոր Զօհրապ և Վարդգէսն ալ Ուրֆա կը
բերուին ու կը բանտարկուին:

Ուրֆացիները կը սարսափին իրենց տեսածնե-
րէն ու լսածներէն: Յուսահատ ճիգեր կը թափեն ու
դիմուհիներ կ'ընեն առօր անօր, որպէս զի իրենք ալ
չստանուին մեր վիճակին: Անոնք հեռուէն հեռու և
ծածկաբար կ'օչնեն մեզի, պահապան ոստիկան զին-
ուորները կաշառելով, անոնցմէ շատեր իբրեւ թիւրք
մեզի կ'այցելեն, ազատ համալճակ օգտուելով հայ և

Թիւրք տարազներու սիրիւնակութենէն:

Հրաման կը տրուի վերջապէս քչել մեզ Ուրֆայէն: Մենք ճիւղաժողով կը ղեկավարենք ու չենք շարժիր անդերնէս: Ոստիկանները կը խորազանն մեզ անդթօրէն, բայց սենք տկանջ չենք կախեր մեր կրած ցաւին աւ կը պառկինք քարերուն վրայ, իբրեւ քալելու անկարող հիւանդներ:

Այսպէս կ'անցնի քանի մը օր: Մեզմէ շատեր մեռել տանելու պատրուակին տակ, կը յաջողին դուրս ելլել ռազմախնային խան» կոչուած դժուրէն, անգամ մըն ալ չվերադառնալու պայմանով: Այդպիսիները կը պահուին հայ տուններու մէջ: Միակ փրկութեան միջոցն էր ասիկա:

Դիւրին չէր սակայն մեռել ինչ քիչ քիչ, մէկ մեռելը կը տանէին չորս կիներ, օրօնցմէ հազիւ երկուքը կը յաջողին փախչիլ, իսկ միւս երկուքը կը բռնուէին ու նոքն կ'առաջնորդուէին ռազմախնային խանը:

Այս տողերը գրողն ալ կ'օրօշէ ազատուիլ այդ անիծեալ շէնքէն բայց քայքայուած առողջութիւնս կը վախցնէ զիս այդ վճռական քայլն առնելու:

Սակայն չէ՞ որ հոն մնալով ալ պիտի մեռնիմ մէկ—երկու օրէն, ինչպէս կը մեռնին ամէն օր քովս գտնուողները:

Ուստի, ամէն բան աչքս առնելով կը վճռեմ անպայման ազատուիլ:

ԱԶԱՏԱՐԱՐ ՄԵՌԵԼՆԵՐԸ

Երբ հասանք Ուրֆայ, Առաջնորդը դեռ հոն էր, կը խորհիմ գիմել իրեն և իր միջոցով ազատի բախտակիր համերկրացիներու մնացած բեկօրները:

Դիշերը վրայ կը հասնի. ժինչև առաւօտ կը տանջեմ միտքս փախուստի միջոցներ գտնելու համար: Կէս գիշերին կը մեռնի քովս հիւանդ պառկած փրկեկաններու աղջիկը, խոսիկը. մարմինս կը դողայ մահուան սարսուռէն. վաղը մեռնելու կարգը իմս է, որովհետեւ ես ալ միւսնոյն հիւանդութենէն վարակուած էի, որով կը մեռնէին ամէն օր քովս եղողները:

Սասիկին դիտել մէկէն աներևութացաւ մէջ. տեղէն Բովիս կիներէն մէկ երկուքը կարծես թէ լափշտակեցին իրենց ազատարար այդ մեռելը. ես ալ օւղեցի օգտուիլ նման առիթէ մը, աւ տէր եղայ իմ կարգին, Կարնեցի մեռած կնոջ մը դիակին:

Եւ որովհետեւ երիտասարդ կիներու արգիլուած էր մեռել տանիլ, ստիպուեցայ հագնիլ ծերուկ կնոջ մը զգեստներ ու պառուի մը պէս ծածկուիլ, փքելով ռազմախնային վրայ առի մեռելին դադաղը: Ինծի կ'ընկերանային երեք ծերուկ կիներ ալ:

Բայց հազիւ թէ մեռելը դուրս կը հանենք, 15 տարեկան մեռած աղջիկ մըն ալ կը նետեն նոյն դադաղին սէջ. հիւանդութենէ ուժասպառ, ծուկերս կը կթոտին, շուրջս կը կտրի, բայց կը հաւաքեմ վերջին կոքովս ու կ'աշխատիմ դուրս նետել ոտքս այդ գեղեցիկէն, գէթ քանի մը վայրկեան ազատ օդ շնչելու ու այնպէս մեռնելու համար:

Վերջապէս կը հեռանանք ռազմախնային խանէն

ու կ'ուղղուինք գերեզմանատուն:

Հաջիւ դադաղը վար կը դնենք մեր ուսերէն, երբ մեզմէ քիչ շնդին սասիկան զինուորներ քանի մը կրնան ծեծելով կ'առաջնորդեն դարձեալ դէպի «ազգային խան»: Անմիջապէս կը նետես ինքզինքս գերեզմանոցի ճամբուն վրայ, գանուող թուփի սը եղերքը ու կը պառկիմ ծառերուն տակ:

Ոստիկանները կը սօսենան ինծի, ոտքով կը զարնեն ու կը հրմշտեն զիս: Սուտ մեռել ձեռքած, ձայն չեմ տար:

Մեռած է, կ'ըսէ մէկը: Դեռ հոգի ունի, չէ ստեղծ. վրայ կը բերէ երկրորդը:

Կը ձգեն ու կը հետանան ուրիշներ որոշելու համար: Կը փութամ օգտուել առիթէն ու կը մտնեմ դէպի Ուրֆայի հայ եկեղեցին տանող նեղ փողոց մը:

Երբեմն հիւանդ կը ձեռնաս, երբեմն մուրափիկի երևոյթ կ'առնես, ազատուելու համար ճամբան հանդիպող քիւրտերէն: Կը մօտենամ անոնց իւրեւ գնչուհի ձեռք կ'երկարեմ իւրենց, օղորմութիւն խնդրելու համար: Անոնցմէ մէկը տատնոց սը կը նետէ ինծի, ուրիշ սը գաւազանի հարուած սը կուտայ ուսիս:

Հակառակ այս դժուարութիւններուն, սակայն, կը յաջողիմ հասնիլ հայկական թաղը ու կը նետեմ ինքզինքս, բարի հայ պառակի սը տունը: Կաթիլ սը չուր կը խնդրեմ իրմէ զովացնելու համար պապական լեզուս:

Խնդիրքս կը կատարուի անմիջապէս:

Բարի կրնը ներս կ'առնէ հալածական թշուառս և սայրական գուրգուրանքով կը խնամէ զիս, անոր համար մանաւանդ որ շատ կը նմանիմ եղեր իր մեռած աղջկան:

Այլևս ազատուած կը նկատեմ ինքզինքս:

Պէտք էր մտածել նաև «ազգային խան»-ի մէջ տըռուայտող ընկերուհիներուս մասին:

Երկու օր յետոյ կ'որոշեմ դիմել Առաջնորդին. այդ նպատակով դուրս կ'ելլեմ ապաստանաւ նէս ու կ'ուղղեմ քայլերս դէպի հայոց առաջնորդարան:

Սակայն կէս ճամբան կ'իմանամ թէ առաջնորդարանը գոցուած է, ու առաջնորդը բանտարկուած:

Տուն կը դառնամ, կը հետաքրքրուիմ առաջնորդին բանտարկութեան պատճառներու մասին ու կը հասկնամ թէ, հայ առաջնորդը բանտարկուած է անօր համար, որ չէ ուղած ստորագրել կառավարչին Պօլիս զրկած հեռագիրը, որով կը հերքուէր Զօհրապի և Վարդգէսի Ուրֆա հասնիլը:

Մինչդեռ ճշմարտութիւնը այն էր որ Զօհրապ և Վարդգէս հասած էին Ուրֆա և չարաչար մահով սպաննուած քաղաքէն քանի մը ժամ հեռու:

Հայ կղերականին այդ յանդուգն սերժումը, շատ ծանր կուգայ Ուրֆայի կառավարչին, որ հանել կուտայ զայն բանտէն ու երկու հայ քահանաներու հետ կը զրկէ հօն, ուր շատերը գոցած և վերագործած չէին անգամ սըն ալ...

Կը յուսահատիմ, ծանօթ չեմ քաղաքին, որպէս զի ուրիշի սը միջոցով կարողանամ օգնել տարագիր ընկերներուս:

Յանկարծ կ'իմանամ թէ եկեղեցիին դուռը շատ սը հաւեր բերուած են, կը փութամ երթալ հօն:

Կը գտնեմ իմ ճանապարհի ընկերուհիներուս մէկ մասը: Կը հարցնեմ իրենց թէ ինչպէս կարողացան ազատուիլ:

Անոնցմէ ոմանք կ'ըցած էին խոյս տալ «ազգային խան»-էն կաշաքով, ոմանք թրքուհի «չար-շաֆաներով» ծալուած, ուրիշներ ալ Ուրֆայի տղա-մարդու զգեստները հագած:

Ուրֆօսի հայ կիները անգլոֆոնական ոգիով տոգորուած կը չըջապատեն զանոնք. զգեստ, ուտելիք կը հասցնեն անոնց. հիւանդներուն դեղ կը բերեն. Թանիններ ալ կ'առնեն իրենց տունները, հոն խնամելու համար զանոնք:

Անմոռանալի պիտի ըլլայ մեզ համար Ուրֆօսի հայերու տաք վերաբերումը հայ տարագրեալներու հանդէպ. Իւրաքանչիւր հայ ընտանիք կը բաժնի իր զուռը հայ կնոջ մը, հայ աղջկան մը առջև, զօր կ'առնեն, կը լուան, կը մաքրեն կը պառկեցնեն մաքուր անկողինի մէջ ու կը գոգոցուրան անոնց վրայ, իրենց հարազատ զաւակներուն պէս:

Ուրֆօ կը հասնին հետզհետէ հայութեան միատեղ բնակչոնէրը:

Հոն կը մնանք մօտաւորապէս երկու տիւս:

Ուրֆօսի մէջ ալ կը պայթի վերջապէս արիւնոտ փոթորիկը, որուն զոհ կ'երթան 150—300 տեղացի հայեր:

Մօռնեադիներ կը պոռան ամէն օր, թէ որ տան մէջ տըսորուած հայ մը գոնուի, պիտի տորուի ամբողջովին:

Ուրֆօսի ջարդէն յետոյ, կը հաւաքեն ոչ տեղացի բոլոր տարագիրները:

Աւելորդ կը զանոնք ապաստանիլ ունէ՞ տուն, որովհետեւ պարզ էր ալլեւ թէ Ուրֆօսիներն ալ քիչ տանէն պիտի մատնուին մեր վիճակին:

Ասանքս ալ կը հաւաքուինք կրկին եկեղեցիին դուռը, ուրկէ կ'առաջնորդեն մեզ ազգային խանքը, օրմէ բաժնուած էինք երկու տիւս առաջ:

Իսկե՛ր կը յիշեցնէր մեզ այդ յանձնաւ տարաւորութիւն, որուն արտաքին տեսքն անգամ բուսական էր անսկիւմ ազդելու համար:

Հոս կ'անցնենք գիշեր մը լաց ու արցունքով:

Հօսաբացի, ոտաիկան—ղինուորները իրենց դաժան գէմքերով դարձեալ կը ցցուին մեր առջև:

Երկու ամսուան ընթացքին գրեթէ մօռցեր էինք անոնց գազանային կերպարանքները. օրօնք առաջին վայրկեանին իսկ վերակենդանացուցին մեր յիշողութեան մէջ, Երզնկայէն մինչև Ուրֆօ քայած մեր բոլոր տառապանքները:

Ուտիկան զինուորները կը սկսին պատրաստել իրենց ձիերը. մեր սրտերը ուժգնօրէն կը բաբախեն. կը սպասենք հրամանի:

Այս անգամ բացարձակ յուսահատութեամբ կը յանձնուինք մահուան:

Երկու ամիսի հանգիստէն յետոյ շատ ծանր կուգայ մեզի կրկին համբարդել: Բայց ի՞նչ կրնանք ընել. հրամանը անդառնալի էր. սենք օտարաւոր էինք ենթարկուիլ անոր:

Դուռս կը հասնէ մեզ ազգային խանքէն ու կը թողուն արևին տակ երկու երեք ժամ, մինչև որ հաւաքուին բոլորը եւ մեզմէ մէկը ետ մնալով չառաջանային:

Ժամը 11ին ճամբայ կը հասնէ մեզ:

Կ'ըսեն մեզի թէ չուտով պիտի հասնինք Ռաքա, որ հազիւ 5—6 ժամ հեռու է Ուրֆօսէն ու անոնք անդին չպիտի անցնինք:

Այդ յոյսով կը սկսինք քայիլ:

Գիշերը վրայ կը հասնի, բայց լուսինն աղօտ լայսը կը լուսաւորէ մեր ճամբան:

Կէս գիշերը անցած կը հասնինք գիւղ մը, ուր շունները մեր վրայ կը թափին տէրերէն աւելի կատաղած: Մենք անգամ մը հատնելէ վերջ, ետապառկուած էինք դարձեալ Արաբիբի, Ակնի և Տիգրանուտէինք դարձեալ Արաբիբի, զոր խառնուած էին կերտի տարաբաւա հայերով, զոր խառնուած էին

մեր կտրաւանին:

Դիւղին ժողովուրդը շուներու հաջօցէն արթընցած՝ դուրս կը թափի զինուած կացիններով սուրերով, ուրազներով, ու վայրագօրէն կը յարձակի մեր վրայ: Սարսափահար կը փախչինք ասդին անդին, կը պահուըտինք ցորենի արածերուն սէջ, քանի մը ժամ, սինչեւ որ քիչ մը հանդարտի սէջանդը: Ու դուրս կը նետենք մեզ այդ անիծեալ գիւղէն, մեզմէ շատերը կորսնցուցած, սպաննուած կամ տուեալ-գուած:

Կը քալենք զիշերը մինչև լոյս, լուսադէմին կը հասնինք բնակութենէ հեռու դաշտ մը, ուր կը մնանք ամբողջ օր մը կիզիչ արևուն տակ:

Կը տառապինք ծարաւէ:

Կտաղած կենդանիներու պէս կը խածնենք մեր լեզուն, թուք գոյացնելու համար հոն. անդրիմադրելի ու ծարաւէն մղուած լեզուի ծայրով կը ծծենք յաճախ մեր դէմքէն վազող քրտինքի աղի կթիւները:

Նրկու ժամ յետոյ կարաւանը կը շարժի դարձեալ ու կը քալենք օրերով, շաբաթներով: Նրեսուն երեք օր յետոյ կը հասնինք Ախչէ—Դալէ ըսուած երկաթուղային կայարանը: Մեզմէ տմանք կը փորձեն փախչիլ, սակայն հսկողութիւնը այնքան խիստ է որ ճանձ մ'իսկ չկրնար շարժիլ իր տեղէն:

Վերջապէս մեզ կ'առաջնորդեն պանդոկ մը, ուր գիւղացիները սեզի սածուսն և հաց կը ծախեն. դրամ ունեցողները կ'առնեն, իսկ զրկուածները անոնց փշրանքներով կամ ժիւայն ջուրով կը կշտանան:

Դիշերը վրայ կը հասնի, մեզմէ իւրաքանչիւրը յագնած կ'իյնայ գետին քնանալու: հազիւ քառարդ ժամ հանգիստ մը կ'ունենանք, հրացաններու որոտը տհ ու դողի կը սառնէ մեզ: Դուրսէն կը պոռան:

— Յանձնուեցէ՛ք, ապա թէ ոչ ձեզմէ մէկ հոգի իսկ չպիտի ձգենք այս իրիկուն:

Ուստիկան զինուորները ցայցի համուր կը փորձեն մեզ պաշտպանել և հաւ իրենք ներօէն ու տրամենքը դուրսէն կը խփին կրակել: «Կռիւժ» կը տեէ քանի մը ժամ:

Յարձակողները պանդակի պատերէն վար կը թափին, կը կօտրեն դուռը ու կը խուժեն պանդոկէն ներս:

Աննկարագրելի խուճապ և իրարանցում մը ծայր կուտայ մեր մէջ: Ամէն մարդ ինքզինքը դուրս նետելու համար կը կօխկօտէ աւելի տկարները, գըլուխները իրարու և պատերուն կը զարնօին. օգնութեան սրտակեղեք աղաղակները քարերն ջանգամ կը լացնեն: Դիշերուան խաւարը ալ աւելի կը սալտկացնէր տեսարանին ահաւորութիւնը: Նրկաթէ լախտերու անաղօշոյն հարուածներուն տակ կ'իյնան մեզմէ շատերը:

Հօյսը կը բացուի վերջապէս ու ողջ մնացողներս կը գանհնք ինքզինքնիս գիւղիներու վրայ նստած կամ տնոնց կողքին պառկած:

Մեր շուրջը կը տեսնենք բազմաթիւ ծանօթ ու անծանօթ մարդօց դիակները, շատերը զոհ արած խուժանին դուրսէն արձակած գնդակներուն, ուրիշները ճղսուած ոտքերու տակ խուճապի մտանուած թշուառ զոհներուն:

Յաջորդ առտուն կը շարունակենք մեր ճամբան: Զօրս օր յետոյ կը հասնինք Ռաքքայի մօտ գիւղ մը, գետի եզերքը, օրու ջուրը մինչև մեր վիզը կը բարձրանար:

Մեզ կը հրամայեն անցնիլ գետին զիմացի եզրը: Հրամանը կը կատարուի իսկոյն:

Հոն կը գիշերենք:

Լուսաբացին կուշտուկուռ կը խմենք գետին ջուրէն, որուն մէջ տեսանք շատ մը կրնե՞րու դիակներ զարհուրելի դէմքերով:

Անոնցմէ ոմանք սեցած էին, սւրիչներ թեւեր չունէին:

Սոսկումով կը դիտէինք այս բոլորը ու կը խմէինք այն ջուրը, որուն կաթիլները կը պարունակէին իրենց պատիւը փրկելու համար ջուրը նեղուող հայ կնոջ մարմնի նշխարները: Մենք կը հաղորդե՞ուէինք մեր նահատակ քոյրերու այդ նշխարներով ու կը արամադրուէինք անոնց պէս հերոսաբար մեռնելու:

Շարունակելով մեր ճամբան, կը մօտենանք Ռաքքաւի, ուր պիտի ըլլար վերջին կայանը: Այդպէս խօսառացած էին գերի վարողները Ուրֆացի մէջ. սակայն հազիւ կը մօտենանք քաղաքին, կը կեցնեն մեզ յանկարծ և ահա հեռուէն կը տեսնենք ձիաւոր զինուոր մը որ գէպի մեզ կը յառաջանայ ու կ'իմացընէ սատիկան զինուորներուն յատցնել մեզ Ռաքքաւ. կը հարցուի պատճառը, և կառավարութիւնը զրկած է զինք իմացնելու որ քաղաքը արդէն լեցուած է անգէն հայ արաբներով ու մէկ հազիւ իսկ տեղ չէ մնացած, այս կ'ըլլայ ձիաւորին պատասխանը:

Ոստիկանները ասդին անդին կը քնն մեզ. իրենք ալ չեն գիտեր թէ ուր ամենին մեզ, վերջապէս կը հասնինք գիւղ մը ուժասպառ և սովորաբար. օրերով քալած էինք առանց ուէ ըսն ուտելու:

Մեզմէ մէկ զանններ կը տեսնեն ճառակած ուղտ մը, զոր կը յօշոտեն գիշատիչ ագռաւներու պէս: Ես աչքովս տեսայ այս բոլորը, տեսայ թէ ինչպէս կ'ախտացած այդ թշուառները իրենց աղաւանքով կը բռնէին ուղտին չորցած միսերը, որուն հասէն իռչ կը խեղդուէր:

Գիւղին բնակիչները սարսափ կ'ազդէին մեզի իրենց արածքին երևոյթով անգամ. անոնց գլուխներուն վրայ ցցուած ժողերը, տկանջներէն ու թիթե՛րէն կախուած օղերը, անոնց վայրենի ու յօշոտող նայուածքը բաւական էին համոզելու մեզ, թէ մենք կը գտնուէինք մարդակեր ցաղաններու առջև, որոնց ճանկերէն ազտանելու չ'չ մէկ յոյս կրնայինք ունենալ:

Իրիկունը վրայ կը հասնի:

Մեր կարաւանին վրայ կը խուժեն գիւղացիները զինուած սուրերով ու թուրերով, կը կողպտեն մեզ. մինչև մեր վրայի շապիկը, թէև արդէն ոչինչ չէր մնացած շաւերուն քով:

Սակայն կարելի չըլլալով մօտին մէջ դանազանել, շատերը քաուրթեան նոխաղներ կը դառնան Արաբէիբցի, Տիգրանակերացի և Ակնցի հայերու փոխարէն, որոնք վերջէն միացած ըլլալով մեր կարաւանին դեռ ունէին իրենց հետ արածներու յափշտակիչ ախորժակը գրգռող բեռներ:

Ու ասոնք դեռ ոչինչ էին, այս բոլորին կը յաջորդէր ոճիրներու ամենէն սարսափելիները:

Յափշտակիչները երբ կը համոզուին թէ առնելիք բան մը չէ մնացած մեր քով, կը քաշքշէին մեզմէ ով որ զեղծցիկ էր, կամ բերնին մէջ ունէր սկիւտիւսներ:

Արաբները 5—10 հոգիով կը պառկեցնեն մեր աչքին առջև հայ կին մը, կը ճեղքեն անոր փորը, դուրս կը քաշեն աղիքները ու մէկիկ մէկիկ ձեռքէ կ'անցնեն զանոնք, յուսալով որ զոհին աղիքներէն ոսկիներ պիտի հոսին:

Անդին գետին պառկեցուցած են ուրիշ կին մը. օր բերնին մէջ ունի սկիւտիւսներ, աքցաններով

կամ ուրազներով կը հանեն կամ կը կոտորեն թշուառ կնոջ ակառները:

Այս գործողութիւնը կը շարունակուի մինչեւ յաջորդ օրը, տեղի տալու համար ալ տեւիլի աներեւած-
նայելի և դժօխային գործողութեան մը, որուն յիշո-
ղութիւնն իսկ կը ճսլէ սիրտս Ե. կը լքանդէ ամբողջ
էութիւնս:

Կարելի՞ է սխիւթ շունց հագեկան գալարում-
ներու վերլիչել այն եղերական տեսարանը, զոր տե-
սան իմ սեփական աչքերս: Ես տեսայ թէ ինչպէս
դահիճները փոսերու մէջ հաւաքեցին հայ կիները ու
օրիորդները և անոնց վրանին յարդ լեցնելով վառե-
ցին զանոնք ողջ ողջ: Ես տեսայ թէ ինչպէս այդ
մարտիրոսները կը ցատկաւէին լափիկող բոցերուն
մէջ ու դուրս նետուիլ կ'աշխատէին կրակէն, բայց
չէին կրնար:

Ինչպէ՞ս հայութեան և մարդկութեան ըրտմ-
անի դահիճները փոսին շուրջ հաւաքուած կը մաշէին
անոնց փոշիները յուսալով որ հալած օսկիի կտորներ
պիտի գտնեն արուսող զոհերու աճիւններէն:

Այս տհաւօր տեսարանին առջև մարտի, յիշենդի
պէս պոռալ սկսեցի մոռնալով վախը որ միեւնոյն
հակատագրին ես ալ կրնամ ենթարկուիլ: Հոգեկան
այդ անլուր օղբերգութիւնը քաղաքակիրթ Բարդ-
կութեան ցուցադրելու համար կը կանչէ բարձր-
ձայն հայ գրչի վարպետներու և մեծ արուեստագէտ-
ներու հոգիները, յուսալով որ անոնք պիտի լսեն
իս ճիշերը և պիտի դիտեն պատմելու արար աշխարհի
այն զօր ոչ մէկ ազգ տեսաւ և լսեց երկրին վրայ:

Մեզմէ չատեր ապաստանած են գիւղին զանա-
զան անկիւնները, ուրիշներ սարսափէն խելագարած
կը փախչին, աղեկատու ճիշերով, իրենց մարթը ա-
զատելու համար:

Այդ գիշերուան մէջ մեզմէ 600 հոգիի չափ
մնացած էին փլատակներուն տակ:

Կրկին հրաման կը տրուի շարունակելու մեր
ճանապարհը: Քանի մը օր շարունակ կ'առաջնորդեն
մեզ գետի մը եզերքէն, գիշերը սինչեւ լոյս գետին
սէկ կողմէն սիւսը կ'անցնեն մեզ:

«Թշնամին եկաւ» ըսելով, արաբ պիւղտցիները
ոստիկան—զինուորներու հետ միացած կը հրամայեն
մեզ լանի մը անգամ անցնիլ դեռ: Այսպէս փէ
ափ անցնելով կուտանք անհամար զոհեր, և մնա-
ցածներս կը շարունակենք ճանապարհը դէպի Սարղա:

Գետը կը բաժնէր մեզ Սարղայէն, սակայն
պէտք էր անցնիլ զայն: Զուրը չառ խորունկ էր,
սակոյկներ կային, որոնք կրնային գիրաթնել մեր
անցը, սակայն լանի՞ լանի՞ մակոյկներ ջուրին մէջ
ընկզսեցին իրենց վրայ նստած տարագիրներով:

Վերջապէս Սարղա հասանք, Հոս կը գտնուէին
չառ մը Զէյթունցի տարագիրներ, որոնց մէկ կային
այր մարդիկ: Կը գիշերենք բացօդայ տեղ մը:

Վրանիս թաց, յոգնած ու ջարդուած կ'սկսինք
դողալ գիշերուան ցուրտէն: Զէյթունցի այր ստրգիկ
մեզ տաքցնելու համար փայտ կը ճարեն մօտակայ
անտառներէն ու կը վառեն: Առաւել կառավարութեան
կողմէ խաշած ցօրենի հատիկ կը բաժնեն մեզի:

Նախապէս հոն քըստրուած տարագիր հայերը,
որոնք բաւական լաւ դիրք մը շինած էին Սարղայի
մէջ, լաւ կը նային մեզի:

Գիւղին կառավարին ալ լաւ վերաբերում ու-
նեցաւ մեզ հանդէպ:

Գիւղին միւտիլը ըստ երևոյթին բարի մարդ
մըն էր: Ան կը հրամայէր Զէյթունցի տղամարդոց
ուտելիք և փայտ ճարել մեզի համար:

Այ մէկս անօթութիւն չ'ըզգայիսք, անհնաւ ալ

մեր սիրելիները կորսնցուցած, կշտացեր էինք ցաւէն, կշտացեր էինք զուլուժի աշխարհէն. կշտացեր ամբողջ մարդկութենէն և մինչև իսկ մեր կեանքէն:

Երկու օր կը մնանք Սաբղա. Ձէյթունցիներու թելադրանքով կը դիմենք միւսերին, հրաման առնելու համար օր մեզի ընկերանան Ձէյթունցի աղաւթարդիկ մինչև մեր երթալիք վայրը, Տէր—էլ—Չօր:

Միւսերը թէև չմերժեց, բայց պաշտօնապէս ալ հրաման չի տար: Ձէյթունցիները միւսերին թուլութենէն օգտուելով, լուր Կաթն մեզի ճամբայ ելլելու, խոստանալով օր իրենք պիտի հասնին մեր ետեւէն: Երկրորդ օրը ճամբայ կը հանեն սեղ:

Մենք, հիւանդ ու ջարդուած, չենք կրնար շարունակել մեր ճամբան ու կը մնանք անառաքներուն մէջ:

Յաջորդ օրը մեր ետեւէն կը հասնին մեր հայ եղբայրները ու իրենց ձիերուն վրայ կը դնեն մեր հիւանդները ու յօգնածները:

Այսպէս քանի մը օրուան համեմատաբար հանգիստ և ապահով ճամբորդութենէ մը լեռոյ կը հասնինք Տէր—էլ—Չօր:

Բաղաքի միւթէսարիքին հրամանով կը տանին սեղ քաղաքէն կէս ժամ հեռու: Ենդ մը ուր կային մեզմէ առաջ հասնող տարազիւ հալեհու 150 վրաններ:

Եթեք ամիս արիւնստ ու արհաւիրալից ճամբորդութենէ մը յետոյ կը հասնինք վերջապէս այն վայրը, ուր ապրեցաւ այս առիւթը գրողը սուրէ եւ հուրէ ազատած իր շատ մը դժբախտ աղքատիցներու հետ, տարազ 4 տարի դաւալով մեր հօգիտն մէջ բովանդակ տանջանքը սեր ցեղին, օր սակայն միշտ մեծ մնաց իր ցաւին չափ և կրցաւ կուրծք աւալ ու հոյակերտել իր անկախութիւնը, իր արիւնով թրջած հողին վրայ:

Փռած անօր զոհաբերութեան և զիւցողնակուն ճիգերուն:

Վ Ե Ր Ջ

Β. ΒΑΙΟΛΕΤΗΣ
X. ΓΕΩΡΓΙΑΝ
ΔΟΥΡΟΤΙ Γ. 32
406407600

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0001633

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0001632

